

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ – ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

ΘΕΜΑ ΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:

«Αδέλφια παιδιών με Διαταραχές Αυτιστικού Φάσματος: Διερεύνηση των απόψεών τους και υποστήριξη των αναγκών τους»

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Μπαλογιάννη Νίκη

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΟΠΤΕΙΑ:

Μαυροπούλου Σοφία, Λέκτορας Π.Τ.Ε.Α.- Π.Θ.

Παντελιάδου Σουζάνα, Καθηγήτρια Π.Τ.Ε.Α.- Π.Θ.

Σεπτέμβριος 2007

ΒΟΛΟΣ

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ & ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 5870/1
Ημερ. Εισ.: 26-09-2007
Δωρεά: Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ - ΠΕΑ
2007
ΜΠΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ – ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

ΘΕΜΑ ΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:

«Αδέλφια παιδιών με Διαταραχές Αυτιστικού Φάσματος: Διερεύνηση των απόψεών
τους και υποστήριξη των αναγκών τους»

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Μπαλογιάννη Νίκη

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΟΠΤΕΙΑ:

Μαυροπούλου Σοφία, Λέκτορας Π.Τ.Ε.Α.- Π.Θ.

Παντελιάδου Σουζάνα, Καθηγήτρια Π.Τ.Ε.Α.- Π.Θ.

Σεπτέμβριος 2007

ΒΟΛΟΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη.....	1
Ευχαριστίες.....	2
Εισαγωγή.....	3

Κεφάλαιο 1^ο : Θεωρητικό Μέρος

1.1 Διαταραχές Αυτιστικού Φάσματος.....	5
1.1.1 Η Ιστορία του Αυτισμού.....	5
1.1.2 Διαγνωστικά Κριτήρια της Διαταραχής.....	6
1.1.3 Η Τριάδα των Διαταραχών.....	6
1.2 Τα αδέλφια παιδιών με αυτισμό και οι σχέσεις με τα αδέλφια τους.....	10
1.2.1 Προσαρμογή των αδελφών παιδιών με αυτισμό.....	10
1.2.2 Παράγοντες που μπορεί να σχετίζονται με την προσαρμογή των αδελφών.....	12
1.2.3 Σχέσεις των Παιδιών με τα αδέλφια τους με αυτισμό.....	14
1.2.4 Γνώσεις και Κατανόηση της διαταραχής από τα αδέλφια.....	15
1.3 Ομάδες Υποστήριξης για τα Αδέλφια Παιδιών με Αυτισμό.....	15
1.4 Συμπεράσματα.....	18

Κεφάλαιο 2^ο : Μεθοδολογία έρευνας

2.1 Γενικοί Στόχοι της Ερευνητικής Εργασίας.....	20
2.2 Ερευνητικά Ερωτήματα.....	20
<u>Σχεδιασμός Έρευνας.....</u>	<u>22</u>
2.3 Συμμετέχοντες Έρευνας.....	22
2.4 Ερευνητικά Εργαλεία.....	24
2.4.1 Έντυπο Συλλογής Πληροφοριών από τους Γονείς.....	24
2.4.2 Ερωτηματολόγιο για τις Γνώσεις Σχετικά με τον Αυτισμό.....	25
2.4.3 Ερωτηματολόγιο για τις Σχέσεις των Αδελφών (ΕΣΑ).....	26
2.4.4 Kidcope.....	27

2.4.5 Έντυπο Ανατροφοδότησης για την Ομάδα των Αδελφών.....	29
2.5 Σχεδιασμός και Υλοποίηση του Προγράμματος Υποστήριξης.....	30
<u>Έρευνα 1</u>	
2.5.1 Πρώτο Στάδιο: Ατομικές συναντήσεις με τους γονείς και τα αδέλφια για τη συλλογή πληροφοριών.....	30
<u>Έρευνα 2</u>	
2.5.2 Συλλογή Πληροφοριών κατά τη διάρκεια της Παρέμβασης.....	31
2.5.3 Αξιολόγηση του Προγράμματος Υποστήριξης.....	32
2.6 Πρόγραμμα Παρέμβασης για την Υποστήριξη Παιδιών που έχουν Αδέλφια με Αυτισμό.....	32
2.6.1 Χώρος υλοποίησης του Προγράμματος.....	32
2.6.2 Χρόνος υλοποίησης του προγράμματος.....	33
2.6.3 Περιεχόμενο του Προγράμματος Υποστήριξης.....	33

Κεφάλαιο 3^ο : Αποτελέσματα της Έρευνας

Έρευνα 1

3.1 Γνώσεις των αδελφών για τις Διαταραχές Αυτιστικού Φάσματος.....	37
3.2 Αντιλήψεις των παιδιών για τις Σχέσεις με τα Αδέλφια τους.....	38

Έρευνα 2

3.3 Γνώσεις των αδελφών που συμμετείχαν στο πρόγραμμα παρέμβασης και των γονέων τους για τις Διαταραχές Αυτιστικού Φάσματος.....	40
3.3.1 Γνώσεις των αδελφών για τον Αυτισμό.....	40
3.3.2 Γνώσεις των γονέων των συμμετεχόντων για τον αυτισμό.....	42
3.3.3 Σύγκριση των γνώσεων για τον αυτισμό που είχαν οι γονείς και τα παιδιά τους, πριν τη συμμετοχή των παιδιών στο πρόγραμμα παρέμβασης.....	42
3.4 Αντιλήψεις της ομάδας των παιδιών και των γονέων τους για τις Σχέσεις των Αδελφών.....	44
3.4.1 Απόψεις των συμμετεχόντων παιδιών για τις Σχέσεις με τα αδέλφια τους με αυτισμό.....	44
3.4.2 Αντιλήψεις των γονέων των συμμετεχόντων για τις σχέσεις των παιδιών τους.....	46

3.4.3 Σύγκριση των αντιλήψεων των γονέων και των παιδιών τους για τις σχέσεις των αδελφών.....	48
3.5 Στρατηγικές που χρησιμοποιούν τα αδέλφια για το χειρισμό δύσκολων καταστάσεων.....	51
3.6 Αξιολόγηση του προγράμματος από τα αδέλφια και τους γονείς τους.....	54
3.6.1 Αξιολόγηση του προγράμματος παρέμβασης από τα αδέλφια.....	54
3.6.2 Αξιολόγηση του προγράμματος παρέμβασης από τους γονείς των παιδιών.....	55
Κεφάλαιο 4^ο : Συζήτηση των Αποτελεσμάτων	
4.1 Συζήτηση και ερμηνεία των αποτελεσμάτων της Έρευνας 1.....	57
4.2 Συζήτηση και ερμηνεία των αποτελεσμάτων της Έρευνας 2.....	58
4.2.1 Γνώσεις των παιδιών και των γονέων τους για τις ΔΑΦ.....	58
4.2.2 Απόψεις των παιδιών και των γονέων τους για τις σχέσεις των αδελφών.....	59
4.2.3 Συναισθήματα των αδελφών και στρατηγικές διαχείρισης δύσκολων καταστάσεων.....	61
4.3 Συμπεράσματα και περιορισμοί της ερευνητικής εργασίας.....	62
Βιβλιογραφία.....	65
Παράρτημα	
Παράρτημα 1- Έντυπο συλλογής πληροφοριών	68
Παράρτημα 2- Ερωτηματολόγιο για τις γνώσεις σχετικά με τον αυτισμό.....	71
Παράρτημα 3- Ερωτηματολόγιο για τις σχέσεις των αδελφών.....	74
Παράρτημα 4- Kidcope.....	87
Παράρτημα 5- Έντυπο ανατροφοδότησης.....	93
Παράρτημα 6- Θεματική οργάνωση και υλικά του προγράμματος.....	98

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η συγκεκριμένη πτυχιακή εργασία αποτελείται από δυο επιμέρους έρευνες. Η πρώτη έρευνα διερευνά α) τις γνώσεις που έχουν για τις Διαταραχές Αυτιστικού Φάσματος (ΔΑΦ) τα τυπικώς αναπτυσσόμενα αδέλφια παιδιών με αυτισμό (6-13 ετών) και β) τις αντιλήψεις τους για τις σχέσεις με τα αδέλφια τους με αυτισμό. Η δεύτερη έρευνα εξετάζει την επίδραση ενός προγράμματος ψυχο-κοινωνικής υποστήριξης μιας ομάδας πέντε τυπικώς αναπτυσσόμενων αδελφών παιδιών με ΔΑΦ (8-13 ετών), α) στις γνώσεις των αδελφών για τις ΔΑΦ, β) στις απόψεις τους για τις σχέσεις με τα αδέλφια τους και γ) στις στρατηγικές χειρισμού δύσκολων καταστάσεων που χρησιμοποιούν. Η συλλογή των δεδομένων στις δυο έρευνες έγινε με τη συμπλήρωση από τους συμμετέχοντες εργαλείων αυτό-αναφοράς: α) του Ερωτηματολογίου για τις Γνώσεις σχετικά με τον Αυτισμό, β) του Ερωτηματολογίου για τις Σχέσεις των Αδελφών, γ) του Kidcore και δ) του Εντύπου Ανατροφοδότησης της Ομάδας. Τα αποτελέσματα της πρώτης έρευνας υποδήλωσαν την ύπαρξη μέτριας γνώσης των παιδιών για τις ΔΑΦ και θετικών σχέσεων με τα αδέλφια τους. Τα αποτελέσματα της δεύτερης έρευνας αποκάλυψαν πως η συμμετοχή στην ομάδα υποστήριξης άσκησε θετική επίδραση στη γνώση των αδελφών, στις απόψεις τους για τις σχέσεις με τα αδέλφια τους και στις στρατηγικές χειρισμού δύσκολων καταστάσεων που χρησιμοποιούν, και ανέδειξαν την ανάγκη για παροχή ψυχο-κοινωνικής υποστήριξης στα αδέλφια παιδιών με ΔΑΦ.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Στην προσπάθεια ολοκλήρωσης της παρούσας πτυχιακής εργασίας βοήθησαν πολλοί άνθρωποι. Καταρχάς ιδιαίτερες ευχαριστίες αισθάνομαι την ανάγκη να εκφράσω για τα πέντε παιδιά που πήραν μέρος στην ομάδα. Η συμμετοχή τους μας τροφοδοτούσε διαρκώς με κίνητρα και πολύτιμες πληροφορίες. Χωρίς αυτή η υλοποίηση της ερευνητικής εργασίας δε θα ήταν εφικτή. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω ιδιαίτερα τους γονείς των παιδιών που επέτρεψαν τη συμμετοχή των παιδιών τους στην ερευνητική εργασία και ανταποκρίθηκαν άμεσα και με τον καλύτερο τρόπο σε ό,τι τους ζητήθηκε.

Ένα μεγάλο «ευχαριστώ» οφείλω στα παιδιά από τη Θεσσαλονίκη που συμμετείχαν στην πρώτη έρευνα και στους γονείς τους. Η συμμετοχή τους ήταν πολύτιμη αφού μας επέτρεψε να υλοποιήσουμε και να εμπλουτίσουμε την πρώτη έρευνα. Επίσης, ευχαριστώ θερμά τη συντονίστρια από τη Θεσσαλονίκη κ. Όλγα Παϊζή για τη σημαντική βοήθειά της, της ιδέες της και την άμεση ανταπόκρισή της. Χωρίς τη δική της συνδρομή δε θα ήταν δυνατή η ολοκλήρωση της πρώτης έρευνας.

Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω την κ. Σοφία Μαυροπούλου ως επιστημονική επόπτρια αυτής της πτυχιακής, η οποία μου πρόσφερε την ευκαιρία να ασχοληθώ με το συγκεκριμένο θέμα, γεγονός που αποτέλεσε πολύτιμη και εποικοδομητική εμπειρία για μένα. Θα ήθελα να την ευχαριστήσω για τις χρήσιμες υποδείξεις και προτάσεις της για αναθεώρηση και για τη διαρκή υποστήριξη της. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την κ. Σουζάνα Παντελιάδου που ως επιστημονική επόπτρια συνέβαλε στον ερευνητικό σχεδιασμό της πτυχιακής εργασίας.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο αυτισμός αποτελεί μια μοναδική καθημερινή εμπειρία για τα παιδιά που έχουν αδέρφια με αυτισμό. Οι υπάρχουσες ερευνητικές μελέτες καταλήγουν σε αντικρουόμενα αποτελέσματα για την επίδραση που ασκεί στα παιδιά η ζωή με τα αδέρφια τους με αυτισμό, ωστόσο η υπάρχουσα βιβλιογραφία υπογραμμίζει τη θετική συνεισφορά της υποστήριξης στα αδέρφια. Η ελληνική βιβλιογραφία για τις ανάγκες των αδελφών παιδιών με Διαταραχές Αυτιστικού Φάσματος (ΔΑΦ), και για την επίδραση σε αυτά της κοινωνικής υποστήριξης είναι περιορισμένη. Η συγκεκριμένη πτυχιακή εργασία έχει ως στόχο τη μελέτη των γνώσεων που έχουν για τις ΔΑΦ τα αδέρφια παιδιών με αυτισμό, των απόψεών τους για τις σχέσεις με τα αδέρφια τους και την εξέταση της επίδρασης που άσκησε στα αδέρφια παιδιών με ΔΑΦ ένα πρόγραμμα ψυχο-κοινωνικής υποστήριξης.

Το πρώτο κεφάλαιο της πτυχιακής εργασίας περιγράφει το θεωρητικό της υπόβαθρο. Η αρχική του ενότητα αφορά σε μια σύντομη παρουσίαση των χαρακτηριστικών των παιδιών με αυτισμό. Η δεύτερη ενότητα περιλαμβάνει μια ανασκόπηση της βιβλιογραφίας σχετικά με έρευνες στις οποίες μελετήθηκε η προσαρμογή και οι ανάγκες των τυπικώς αναπτυσσόμενων παιδιών που έχουν αδέρφια με Διαταραχές Αυτιστικού Φάσματος. Επίσης, στην ενότητα αυτή γίνεται μια ανασκόπηση προηγούμενων ερευνών στις οποίες παρουσιάζονται και αξιολογούνται προγράμματα υποστήριξης για ομάδες αδελφών παιδιών με αναπηρίες και αδελφών παιδιών με Διαταραχές Αυτιστικού Φάσματος.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, αρχικά διατυπώνονται και αναλύονται οι στόχοι και τα ερευνητικά ερωτήματα των δυο ερευνών της πτυχιακής εργασίας. Ακολουθεί η παρουσίαση των συμμετεχόντων στις δυο έρευνες και η περιγραφή των ερευνητικών εργαλείων για τη συλλογή των δεδομένων. Στη συνέχεια, παρουσιάζεται ο σχεδιασμός του προγράμματος και παρέχονται όλα τα στοιχεία που αφορούν στην υλοποίησή του. Ακολουθεί, επίσης, μια λεπτομερής αναφορά των παραμέτρων που αφορούν στην οργάνωση του προγράμματος υποστήριξης και στη διεξαγωγή των συναντήσεων της ομάδας, και πιο συγκεκριμένα, του χώρου και του χρόνου υλοποίησης του προγράμματος και του περιεχομένου του προγράμματος.

Στο τρίτο κεφάλαιο, παρουσιάζονται αναλυτικά τα αποτελέσματα που προέκυψαν από την ανάλυση των δεδομένων από κάθε έρευνα. Το τέταρτο κεφάλαιο περιλαμβάνει τη συζήτηση και

ερμηνεία των αποτελεσμάτων καθώς και αναφορά των περιορισμών των δυο ερευνών και των γενικών συμπερασμάτων, όπως αυτά προκύπτουν μέσα από την πορεία και τα αποτελέσματα της παρούσας εργασίας. Το τελευταίο κομμάτι της πτυχιακής εργασίας είναι το παράρτημα, στο οποίο παρατίθενται ολοκληρωμένα τα ερευνητικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν στις έρευνες, και κάποια στοιχεία σχετικά με το πρόγραμμα υποστήριξης των αδελφών.

Κεφάλαιο 1° :

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

Κεφάλαιο 1^ο **ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ**

1.1 Διαταραχές Αυτιστικού Φάσματος

1.1.1 Η Ιστορία του Αυτισμού

Ο όρος *αυτισμός* υποδηλώνει μια εγγενή διάχυτη διαταραχή της ανάπτυξης η οποία προκαλεί στο άτομο ιδιαίτερα προβλήματα (Frith, 1999). Ο χαρακτηρισμός «διάχυτη» δηλώνει πως η διαταραχή επηρεάζει σφαιρικά την ανάπτυξη του ατόμου και προκαλεί έκπτωση σε πολλούς τομείς και ο χαρακτηρισμός «αναπτυξιακή» υποδηλώνει πως η διαταραχή εμφανίζεται κατά την περίοδο της ανάπτυξης (Γενά, 2002). Η λέξη *αυτισμός* συντίθεται από δύο ελληνικές λέξεις, τη λέξη «αυτ-» που προέρχεται από την λέξη «εαυτός» και την κατάληξη «-ισμός» η οποία δηλώνει προσανατολισμό. Επομένως, ο *αυτισμός*, σύμφωνα με την ετυμολογία της λέξης, δηλώνει μια κατάσταση κατά την οποία κάποιος είναι ασυνήθιστα απορροφημένος από τον εαυτό του (Trevarthen, Aitken, Papoudi & Robarts, 1998).

Ο όρος «*αυτισμός*» εισήχθη από τον ψυχίατρο Eugen Bleuler για να περιγράψει την αποτραβηγμένη συμπεριφορά και την διαταραγμένη σκέψη που παρατήρησε σε ενήλικες σχιζοφρενείς. Ωστόσο, οι πρωτοπόροι μελετητές που ασχολήθηκαν με τον *αυτισμό* 30 χρόνια αργότερα, είναι οι Leo Kanner και ο Hans Asperger (Frith, 1999· Happé, 1998· Trevarthen, Aitken, Papoudi & Robarts, 1998).

Ο Kanner και ο Asperger χρησιμοποίησαν το 1943 και το 1944 αντίστοιχα, τον ίδιο όρο για να περιγράψουν μια διαταραχή η οποία υφίσταται εκ γενετής και τα χαρακτηριστικά της είναι η ανικανότητα για ανάπτυξη και διατήρηση φυσιολογικών συναισθηματικών σχέσεων με άλλους ανθρώπους και γενικότερα οι ιδιομορφίες στην επικοινωνία και οι δυσκολίες στην κοινωνική προσαρμογή. Σύμφωνα με τους μελετητές της, χαρακτηριστικά της διαταραχής αποτελούν επίσης, οι στερεοτυπίες καθώς και οι σποραδικές κατακτήσεις εξαιρετικής διανοητικής ικανότητας σε συγκεκριμένες περιοχές (Frith, 1999). Η τρέχουσα ορολογία για τον *αυτισμό* είναι «*διαταραχή του αυτιστικού φάσματος*», αφού η κλινική εικόνα του *αυτισμού* δεν είναι ομοιογενής αλλά κυμαίνεται από ηπιότερες μορφές (με ελάχιστα και ήπιας μορφής *αυτιστικά*

στοιχεία και φυσιολογική νοημοσύνη) έως βαριές μορφές (με πολλαπλά αυτιστικά στοιχεία συνοδευόμενα από βαριά νοητική καθυστέρηση) (Γενά, 2002).

1.1.2 Διαγνωστικά Κριτήρια της Διαταραχής

Η διάγνωση του αυτισμού γίνεται βάση συγκεκριμένων συμπεριφορικών διαγνωστικών κριτηρίων τα οποία καθορίζονται από δυο διαγνωστικά συστήματα διεθνώς αποδεκτά (Frith, 1999· Trevarthen et al, 1998). Τα διαγνωστικά συστήματα που χρησιμοποιούνται συνήθως για τη διάγνωση του αυτισμού είναι: η Διεθνής Ταξινόμηση των Ασθενειών (ICD-10) του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας (World Health Organisation, WHO) και το Διαγνωστικό και Στατιστικό Εγχειρίδιο στην αναθεωρημένη του 4^η έκδοση (DSM-IV) της Αμερικανικής Ψυχιατρικής Εταιρίας (American Psychiatric Association, APA).

Παρόλο που ο αυτισμός είναι μια εκ γενετής διαταραχή, τα συμπτώματα του δεν είναι πάντα εμφανή από τους πρώτους μήνες ζωής του παιδιού. Οι γονείς των παιδιών με Διαταραχές Αυτιστικού Φάσματος (ΔΑΦ) αναφέρουν συνήθως ότι παρατηρούν αποκλίσεις στη συμπεριφορά του παιδιού τους μετά το δεύτερο και πριν το τρίτο έτος της ηλικίας του. Ωστόσο, μια αξιόπιστη και έγκυρη διάγνωση αυτισμού μπορεί να γίνει συνήθως μετά το τρίτο έτος της ηλικίας του παιδιού (Γενά, 2002· Happé, 1998).

Ο αυτισμός είναι μια σχετικά σπάνια διαταραχή και η πιθανότητα γέννησης παιδιού με τη αυτισμό είναι αρκετά μικρή. Τα παιδιά που έχουν αυτισμό με τα χαρακτηριστικά και τις συμπεριφορικές αποκλίσεις που περιέγραψε ο Kanner είναι 4 με 5 ανά 10.000 σύμφωνα με την πρώτη ειδική έρευνα που πραγματοποιήθηκε για αυτό το σκοπό στο Middlesex της Αγγλίας (Wing, 1980). Ωστόσο, εάν σε αυτές τις περιπτώσεις παιδιών συμπεριληφθούν και τα παιδιά που εμφανίζουν ηπιότερες ή πιο βαριές μορφές της διαταραχής, το ποσοστό εμφάνισης αυτισμού αυξάνεται και αντιστοιχεί σε 10 ανά 10.000 παιδιά (Frith, 1999). Η διαταραχή είναι τέσσερις έως πέντε φορές πιο συχνή στα αγόρια από ότι στα κορίτσια, και στα κορίτσια οι συνοδές διαταραχές και κυρίως η νοητική υστέρηση είναι σε πιο βαριά μορφή (Μάνος, 1997).

1.1.3 Η Τριάδα των Διαταραχών

Η πρώτη προσπάθεια να περιγραφούν τα χαρακτηριστικά που εμφανίζουν τα παιδιά με αυτισμό κατά τη διάρκεια της ανάπτυξής τους πραγματοποιήθηκε από τη ψυχίατρο Lorna Wing. Η ερευνήτρια διεξήγαγε μια επιδημιολογική έρευνα στην οποία συμμετείχαν γονείς 35.000

παιδιών με αναπηρίες ηλικίας 4-16 χρόνων και σύγκρινε σε αυτή κάποια συγκεκριμένα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των παιδιών με αυτισμό με αυτά παιδιών με διαφορετικές αναπηρίες και διαταραχές (Trevanthen, et al, 1998). Σύμφωνα με τα ερευνητικά ευρήματα όλα τα παιδιά με αυτισμό μειονεκτούσαν σε κάθε μία ομάδα κλινικών συμπτωμάτων (Frith, 1999). Οι τρεις βασικές ανεπάρκειες βρέθηκε πως αποτελούν ένα πλέγμα μειονεξιών, και όχι τρεις διαφορετικές μειονεξίες. Το πλέγμα αυτό είναι γνωστό ως τριάδα διαταραχών της Wing και αποτελεί τη βάση διάγνωσης του αυτισμού (Rutter & Schopler, 1987). Τα τρία βασικά χαρακτηριστικά του αυτισμού σύμφωνα με την τριάδα διαταραχών της Wing αφορούν την απόκλιση στην κοινωνική αλληλεπίδραση, την επικοινωνία και τη δημιουργική φαντασία/ενδιαφέροντα. Ωστόσο, ο βαθμός στον οποίο παρουσιάζεται απόκλιση σε καθεμιά από τις μειονεξίες της τριάδας, διαφέρει για κάθε παιδί με ΔΑΦ και εξαρτάται από το επίπεδο της αυτιστικής διαταραχής του παιδιού.

Κοινωνική Αλληλεπίδραση

Ένα από τα πρώτα σημεία της αυτιστικής διαταραχής είναι η απόκλιση στην κοινωνική διαντίδραση. Τα παιδιά με Διαταραχές Αυτιστικού Φάσματος παρουσιάζουν έκπτωση στην κοινωνική τους συμπεριφορά, η οποία διαφέρει για κάθε παιδί και εξαρτάται από τη μορφή και τη βαρύτητα της διαταραχής (Clarke & Rutter, 1981· Frith, 1999· Μάνος, 1997). Η απόσυρση που εμφανίζουν τα παιδιά στις κοινωνικές τους επαφές είναι ιδιαίτερα έντονη κατά τα πρώιμα παιδικά χρόνια, δηλαδή στην ηλικία μεταξύ τριών και πέντε χρόνων, ενώ μετά την ηλικία των πέντε ετών και καθ' όλη τη διάρκεια της ανάπτυξής τους τα περισσότερα παιδιά παρουσιάζουν αύξηση της κοινωνικοποίησης τους (Frith, 1999). Η Wing εντόπισε τρεις χαρακτηριστικούς τύπους συμπεριφοράς των παιδιών με ΔΑΦ, οι οποίοι είναι ο *αποτραβηγμένος*, ο *παθητικός* και ο *ιδιόρρυθμος* (Frith, 1999).

Τα παιδιά με ΔΑΦ που χαρακτηρίζονται ως αποτραβηγμένα δείχνουν να είναι αποσυρμένα στον εαυτό τους και πλήρως αποστασιοποιημένα και αποκομμένα από το περιβάλλον και τους ανθρώπους. Η εικόνα που εμφανίζουν συνήθως είναι ένα πρόσωπο ανέκφραστο και συχνά δείχνουν πιο ικανοποιημένα όταν μένουν μόνα τους ή συμπεριφέρονται σαν να μην υπάρχουν άλλοι άνθρωποι γύρω τους. Δείχνουν να μην έχουν την ικανότητα να αναπτύσσουν δεσμούς με τους γονείς τους ή άλλα άτομα, ωστόσο δεν απορρίπτουν εντελώς την κοινωνική επαφή αφού συχνά χρησιμοποιούν τους άλλους για να ικανοποιήσουν προσωπικές τους ανάγκες, ενώ

απολαμβάνουν τα παιχνίδια φυσικής επαφής. Αποφεύγουν έντονα το διάλογο και τη βλεμματική επαφή, ενώ ενοχλούνται από τη σωματική επαφή και τη συναισθηματική έκφραση και δεν αναζητούν παρηγοριά από τους άλλους (Frith, 1999· Herbert, 1998· Μάνος, 1997).

Τα παιδιά που από τη συμπεριφορά τους τα χαρακτηρίζονται ως παθητικοί τύποι, αδιαφορούν για οποιαδήποτε απόπειρα κοινωνικής προσέγγισης και δεν παίρνουν την πρωτοβουλία για κοινωνικές σχέσεις. Δέχονται την κοινωνική επαφή, χωρίς ωστόσο να το κάνουν αυτό με ευχαρίστηση ή να το περιμένουν με ανυπομονησία, και δεν απομακρύνονται από τους άλλους ανθρώπους. Είναι συνήθως ήσυχα και υπάκουα παιδιά, με καλά αναπτυγμένο λόγο, και απαντούν πάντα στις ερωτήσεις των άλλων με προθυμία και απόλυτη ειλικρίνεια, ενώ ανταποκρίνονται στη βλεμματική επαφή. Ωστόσο, οι αλλαγές στο περιβάλλον ή στις συνθήκες τους, τους προκαλούν έντονο άγχος και ενόχληση που οδηγούν σε συναισθηματικές εκδηλώσεις ή/και έντονες εκρήξεις θυμού (Frith, 1999).

Τα παιδιά με ΔΑΦ που χαρακτηρίζονται ως ιδιόρρυθμα, απολαμβάνουν τη σωματική επαφή και επιδιώκουν τις κοινωνικές σχέσεις κυρίως με τους ενήλικες, ακόμη και όταν αυτοί είναι άγνωστοι. Δεν αντιλαμβάνονται πότε η κοινωνική προσέγγιση είναι ανεπιθύμητη ή ανάρμοστη, και συχνά εμφανίζουν ενοχλητική ή αντιπαθητική συμπεριφορά, αφού κοιτάζουν τους άλλους με αδιάκριτο τρόπο ή κάνουν αδιάκριτες ερωτήσεις και αδιαφορούν για τους κοινωνικούς κανόνες. Η αλληλεπίδραση που επιδιώκουν είναι μονόπλευρη και συνήθως αδιαφορούν για τις ανάγκες ή τα συναισθήματα των άλλων. Όταν δε καταφέρνουν να αποσπάσουν την προσοχή των άλλων εκδηλώνουν συνήθως επιθετική συμπεριφορά. (Frith, 1999· Harpé, 1998).

Επικοινωνία

Το δεύτερο βασικό χαρακτηριστικό στο οποίο τα παιδιά με ΔΑΦ παρουσιάζουν αποκλίσεις, είναι η επικοινωνία και οι γλωσσικές ανεπάρκειες. Η απόκλιση που εμφανίζουν στην επικοινωνία κυμαίνεται από πλήρη απουσία λόγου (χωρίς καμιά χρήση χειρονομιών ή μίμησης για αντιστάθμιση) έως ήπιες αποκλίσεις λόγου (Harpé, 1998· Μάνος, 1997). Η ανάπτυξη του λόγου στα παιδιά με ΔΑΦ, δεν ακολουθεί την πορεία που παρουσιάζει στα τυπικώς αναπτυσσόμενα παιδιά και συνήθως καθυστερεί (Wing, 1980).

Τα παιδιά με ΔΑΦ που έχουν αναπτυγμένη ομιλία, αντιμετωπίζουν συχνά έντονη δυσκολία να ξεκινήσουν ή να διατηρήσουν μια συζήτηση και δυσκολεύονται ή αποτυγχάνουν να ανταποκριθούν στην ομιλία των άλλων (Harpé, 1998· Μάνος, 1997). Η απόκλιση στο λόγο

αφορά κυρίως στο επίπεδο της πραγματολογίας και λιγότερο στο επίπεδο του συντακτικού, ωστόσο συνήθως χρησιμοποιούν απλές συντακτικές δομές (Frith, 1999). Η μεγαλύτερη απόκλιση των παιδιών παρουσιάζεται στην πρόσληψη του λόγου και λιγότερο στην έκφρασή του.

Τα παιδιά με ΔΑΦ που έχουν αναπτύξει λόγο, συχνά παρουσιάζουν ηχολαλία, άμεση ή έμμεση, δηλαδή επαναλαμβάνουν με απόλυτη ακρίβεια λέξεις ή φράσεις που έχουν πει άλλα άτομα, αντιγράφοντας κάποιες φορές ακόμη και την ακριβή προφορά και τον τόνο της φωνής των άλλων παρόλο που συνήθως οι λέξεις ή οι φράσεις αυτές δεν έχουν κάποιο νόημα για τα ίδια (Wing, 1980). Κάποια από τα παιδιά αδυνατούν να χρησιμοποιήσουν σωστά την προσωπική αντωνυμία, και κάνουν αντιστροφή αντωνυμιών χρησιμοποιώντας την αντωνυμία «εσύ» αντί του «εγώ» όταν θέλουν να μιλήσουν για τον εαυτό τους (Happé, 1998· Herbert, 1998).

Η ομιλία των παιδιών είναι συνήθως μονότονη και άχρωμη (Herbert, 1998), συχνά εμμένουν στη χρήση ιδιοσυγκρασιακών φράσεων, ενώ αδυνατούν να κατανοήσουν το μεταφορικό λόγο και αντιλαμβάνονται τα πάντα με την κυριολεκτική τους σημασία (Frith, 1999).

Δημιουργική Φαντασία

Το τελευταίο βασικό χαρακτηριστικό της τριάδας διαταραχών είναι οι περιορισμοί στη συμπεριφορά, στις δραστηριότητες και τα ενδιαφέροντα. Τα παιδιά με ΔΑΦ παρουσιάζουν άκαμπτο τρόπο ζωής, συνήθως αντιστέκονται στις αλλαγές και εμμένουν στη διατήρηση της ομοιομορφίας και της μονοτονίας σε τέτοιο βαθμό ώστε μια αλλαγή στο περιβάλλον είναι ικανή να επιφέρει στο παιδί έντονα ξεσπάσματα και εκρήξεις θυμού (Herbert, 1998).

Τα παιδιά με ΔΑΦ προσπαθούν να αποφύγουν τη σύγχυση που τους προκαλούν τα διάφορα ερεθίσματα του δυσνόητου περιβάλλοντος, διατηρώντας σε μεγάλο ή μικρότερο βαθμό στερεοτυπίες, ρουτίνες και τελετουργικές συμπεριφορές (Μάνος, 1997). Ως *στερεοτυπία* χαρακτηρίζεται η αναίτιολόγητη επανάληψη ήχων, λέξεων, κινήσεων ή χειρονομιών. *Τελετουργία*, θεωρείται κάθε σειρά πράξεων που γίνεται με μεγάλη προσοχή, ακρίβεια και προσήλωση σε συγκεκριμένο τυπικό και ως *ρουτίνα* χαρακτηρίζεται ο συνήθης και μηχανικός τρόπος ενέργειας και η συνεχής επανάληψη ίδιων πραγμάτων. Ορισμένα από τα παιδιά χρησιμοποιούν κάποιες ρουτίνες και τελετουργίες στην προσπάθειά τους να επικοινωνήσουν ή

ως ένα μέσο για να αποκομίσουν αισθητηριακή ευχαρίστηση και γίνονται έντονα ανήσυχα αν αναγκαστούν να τις διακόψουν ή αν επιχειρήσουν να τις αλλάξουν.

Τα παιδιά με ΔΑΦ συνήθως έχουν αρκετά περιορισμένη φαντασία, η οποία επηρεάζει το «συμβολικό παιχνίδι» τους. Ανάλογα με τη μορφή της διαταραχής κάποια παιδιά εμφανίζουν είτε διαταραχή στην ικανότητα τους για συμβολικό παιχνίδι είτε ολοκληρωτική έλλειψη της αυθόρμητης ικανότητας για υποκριτικό παιχνίδι (Happé, 1998· Trevarthen et al, 1998). Συχνά δείχνουν έντονο ενδιαφέρον και προσκόλληση σε ασυνήθιστα αντικείμενα ή έλκονται ιδιαίτερα από τις λεπτομέρειες των αντικειμένων (Frith, 1999· Wing, 1980). Κάποια παιδιά έχουν ποικίλες αισθητηριακές ιδιαιτερότητες, που μπορεί να είναι η ιδιαίτερη ευαισθησία σε ακουστικά ερεθίσματα, η αποφυγή συγκεκριμένων γεύσεων ή υπερ-επιλογή άλλων, ή η χαμηλή ανοχή σε απτικά ερεθίσματα.

1.2 Τα αδέρφια παιδιών με αυτισμό και οι σχέσεις με τα αδέρφια τους.

Τα αδέρφια μοιράζονται μια μοναδική και σημαντική σχέση το ένα με το άλλο μέσα στην οικογενειακή ενότητα (Knott, Lewis, & Williams, 1995). Στις τυπικές σχέσεις των αδελφών, τα παιδιά νιώθουν κοντά το ένα στο άλλο και παρέχουν κοινωνική, συναισθηματική και υλική βοήθεια σε όλη τη διάρκεια της ενήλικης ζωής τους (Cicirelli, 1995).

Οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των αδελφών είναι βασικά και δυναμικά συστατικά της κοινωνικοποίησης τους, αφού μέσω αυτών, ενθαρρύνονται και καλλιεργούνται ουσιαστικές και αποτελεσματικές δεξιότητες που είναι απαραίτητες για τη δημιουργία από τα παιδιά «υγιών» σχέσεων με τους άλλους ανθρώπους (Cicirelli, 1995). Τα παιδιά με αυτισμό και αναπτυξιακές διαταραχές εμφανίζουν ένα σύνολο συμπεριφορών που ίσως αναμένεται να επηρεάσει τη σχέση και την αλληλεπίδραση μεταξύ των αδελφών (Harris, 1994). Έτσι, αρκετές ερευνητικές μελέτες επικεντρώθηκαν στην εξέταση και περιγραφή των ιδιαίτερων αναγκών και των προβλημάτων προσαρμογής που ίσως παρουσιάζουν τα παιδιά που έχουν αδέρφια με αυτισμό.

1.2.1 Προσαρμογή των αδελφών παιδιών με αυτισμό

Η κυρίαρχη πεποίθηση που επικρατούσε για τα αδέρφια παιδιών με ΔΑΦ υποστήριζε πως τα αδέρφια των παιδιών με ΔΑΦ μεγαλώνουν σε ένα οικογενειακό πλαίσιο μοναδικό και διαφορετικό, με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζουν περισσότερα προβλήματα προσαρμογής σε

σχέση με τα παιδιά τυπικώς αναπτυσσόμενων αδελφών (Bauminger & Yirmiya, 2001· Hastings, 2003· McHale, Simeonsson, & Sloan, 1984). Ωστόσο, ένας αυξανόμενος αριθμός ερευνητών υποστηρίζει πως η ύπαρξη ενός παιδιού με ΔΑΦ στην οικογένεια δεν επηρεάζει την κοινωνική προσαρμογή των τυπικώς αναπτυσσόμενων αδελφών, αφού δε βρέθηκαν διαφορές στην κοινωνική ικανότητα των αδελφών παιδιών με ΔΑΦ και των αδελφών παιδιών με τυπική ανάπτυξη ή νοητική υστέρηση (Gold, 1993· Pilowsky, Yirmiya, Doppelt, Gross-Tsur & Shalev, 2004· Rodrigue, Geffken & Morgan, 1993· Yirmiya et al, 2001). Ακόμη, οι Bauminger και Yirmiya (2001) σε μία μετα-ανάλυση ερευνών κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι τα ευρήματα σχετικά με τις κοινωνικές ικανότητες των παιδιών που έχουν αδέρφια με αυτισμό είναι διφορούμενα. Σε μια άλλη ανασκόπηση βιβλιογραφίας, οι Yirmiya, Shaked και Erel (2001) τόνισαν την αδυναμία εξαγωγής συμπερασμάτων για την επικοινωνιακή ικανότητα των αδελφών, αφού ένας μεγάλος αριθμός των ερευνών που εξέτασαν υποστήριζε πως τα αδέρφια παιδιών με αυτισμό παρουσιάζουν πολλά προβλήματα στην επικοινωνία με τους συνομιλήκους τους, ενώ αντίθετα σε άλλες έρευνες βρέθηκε ότι οι επικοινωνιακές δεξιότητες ανάμεσα στις δυο ομάδες αδελφών είναι παρόμοιες.

Τα αδέρφια παιδιών με αυτισμό αντιμετωπίζουν μεγαλύτερες δυσκολίες στην ψυχολογική προσαρμογή σε σχέση με τα αδέρφια παιδιών με τυπική ανάπτυξη (Fisman, Wolf, Ellison & Freeman, 2000· Rodrigue, Geffken & Morgan, 1993· Verte, Roeyers & Buysse, 2003). Οι Bauminger και Yirmiya (2001) υλοποιώντας μια ανασκόπηση βιβλιογραφίας, κατέληξαν στο συμπέρασμα πως τα αδέρφια παιδιών με αυτισμό αντιμετωπίζουν μεγάλες δυσκολίες συναισθηματικής προσαρμογής. Όμως οι απόψεις αυτές όμως, έρχονται σε αντίθεση με άλλα ερευνητικά ευρήματα, που υποστηρίζουν πως τα αδέρφια έχουν καλή προσαρμογή συμπεριφοράς και συναισθηματική προσαρμογή παρόμοια με των αδελφών τυπικώς αναπτυσσόμενων παιδιών (Gold, 1993· Pilowsky et al, 2004).

Τα αδέρφια παιδιών με αυτισμό τείνουν να αποδίδουν στους εαυτούς τους υψηλότερη κοινωνική ικανότητα σε σύγκριση με τα αδέρφια παιδιών με τυπική ανάπτυξη (Verte, Roeyers & Buysse, 2003). Επίσης, τα παιδιά που έχουν αδέρφια με αυτισμό εμφανίζουν μεγαλύτερο βαθμό αυτοαντίληψης σε σχέση με τα αδέρφια τυπικώς αναπτυσσόμενων παιδιών (Mates, 1990), ενώ δεν υπάρχει διαφορά μεταξύ των αδελφών ως προς το βαθμό αυτοεκτίμησής τους (Rodrigue, Geffken & Morgan, 1993).

Επιπλέον, τα ερευνητικά ευρήματα σχετικά με τις γνωστικές και ακαδημαϊκές ικανότητες των αδελφών παιδιών με αυτισμό ποικίλουν. Συνεπώς, δεν προκύπτει ένα συγκεκριμένο γνωστικό και ακαδημαϊκό προφίλ για τα αδέλφια (Bauminger & Yirmiya, 2001). Ορισμένες έρευνες υποστηρίζουν την ύπαρξη υψηλότερης γνωστικής ικανότητας στα αδέλφια παιδιών με αυτισμό σε σχέση με τα αδέλφια τυπικώς αναπτυσσόμενων παιδιών ενώ ένας άλλος αριθμός ερευνών υποστηρίζει πως δεν υπάρχει διαφορά στη γνωστική ικανότητα των δυο ομάδων αδελφών (Yirmiya, Shaked & Erel, 2001). Τέλος, κάποιοι ερευνητές αναγνωρίζουν στα αδέλφια παιδιών με αυτισμό χαμηλότερο επίπεδο γνωστικής ικανότητας αλλά υψηλότερες χωρο-χρονικές ικανότητες (Bauminger & Yirmiya, 2001).

1.2.2 Παράγοντες που μπορεί να σχετίζονται με την προσαρμογή των αδελφών

Η προσαρμογή των αδελφών παιδιών με αυτισμό φαίνεται να επηρεάζεται από συγκεκριμένους παράγοντες, ένας εκ των οποίων είναι η ηλικία των παιδιών (Bauminger & Yirmiya, 2001). Οι Verte, Roeyers και Buysse (2003), οδηγήθηκαν στο συμπέρασμα πως τα αδέλφια με ηλικίες 6-11 ετών εμφανίζουν περισσότερα εσωτερικευμένα και εξωτερικευμένα προβλήματα και περισσότερα προβλήματα συμπεριφοράς σε σχέση με τα μεγαλύτερα σε ηλικία παιδιά. Αυτό το εύρημα έρχεται σε αντίθεση με προηγούμενες έρευνες σύμφωνα με τις οποίες ο βαθμός των εσωτερικευμένων και εξωτερικευμένων προβλημάτων που εμφανίζουν τα αδέλφια αυξάνεται καθώς αυξάνεται η ηλικία τους (Rodrigue, Geffken & Morgan, 1993), ενώ το επίπεδο κατάθλιψης είναι υψηλότερο για τα αδέλφια παιδιών με αυτισμό που βρίσκονται στην εφηβεία (Gold, 1993).

Το φύλο των αδελφών δε φαίνεται να επηρεάζει την προσαρμογή τους στο σπίτι ή στο σχολείο και δε σχετίζεται με την κοινωνική προσαρμογή ή την κατάθλιψη, παρόλο που συνήθως οι αδελφές έχουν αυξημένες ευθύνες για τα αδέλφια τους με αυτισμό και τις δουλειές του σπιτιού (Gold, 1993· Mates, 1990). Ωστόσο, οι Verte, Roeyers και Buysse (2003) βρήκαν ότι οι αδελφές παιδιών με αυτισμό υψηλής λειτουργικότητας τείνουν να αποδίδουν στους εαυτούς τους υψηλότερη κοινωνική προσαρμογή και να έχουν θετικότερη γενική ιδέα για τον εαυτό τους ιδιαίτερα στην περίοδο της εφηβείας.

Το μέγεθος της οικογένειας των παιδιών φαίνεται ότι είναι ένας άλλος παράγοντας που επηρεάζει την προσαρμογή τους. Τα αδέλφια που προέρχονται από μεγάλες οικογένειες έχουν συχνά καλύτερη προσαρμογή (Bauminger & Yirmiya, 2001), και αντιμετωπίζουν την αναπηρία

των αδελφών τους νιώθοντας λιγότερη ντροπή και αμηχανία σε σχέση με τα αδέρφια που προέρχονται από μικρότερες οικογένειες (McHale et al, 1986). Μια νεότερη έρευνα, όμως, οδηγήθηκε σε αντίθετα ευρήματα σύμφωνα με τα οποία όσο μεγαλύτερο ήταν το μέγεθος της οικογένειας τόσο μεγαλύτερη ήταν η καθυστέρηση στις δεξιότητες κοινωνικοποίησης των αδελφών (Pilowsky et al, 2004). Ωστόσο, κάποιοι άλλοι ερευνητές υποστήριξαν πως το μέγεθος της οικογένειας δε επηρεάζει την προσαρμογή των αδελφών στο σπίτι και στο σχολείο (Mates, 1990), ούτε και την ποιότητα των σχέσεων ανάμεσα στα αδέρφια (Kaminsky & Dewey, 2001).

Η προσαρμογή των αδελφών παιδιών με αυτισμό φαίνεται να επηρεάζεται από την ποιότητα της συζυγικής σχέσης των γονέων. Όταν η συζυγική σχέση μεταξύ των γονέων είναι καλή, τα αδέρφια αντιμετωπίζουν λιγότερες δυσκολίες ψυχολογικής προσαρμογής και έχουν μεγαλύτερη αυτοεκτίμηση (Rodrigue, Geffken & Morgan, 1993). Αντίθετα, όταν το άγχος των γονέων είναι αυξημένο και στη συζυγική σχέση υπάρχουν εντάσεις, οι δεξιότητες κοινωνικοποίησης των αδελφών εμφανίζουν μεγαλύτερη καθυστέρηση (Pilowsky, Yimmiya, Doppelt, Gross-Tsur & Shalev, 2004), η ποιότητα της σχέσης των αδελφών παρακμάζει και τα παιδιά έχουν περισσότερες αρνητικές συμπεριφορές προς τα αδέρφια τους με αυτισμό (Rivers & Stoneman, 2003). Επίσης, η κατάθλιψη των γονέων επηρεάζει την προσαρμογή των αδελφών, αφού οξύνει τα προβλήματα προσαρμογής που αντιμετωπίζουν τα αδέρφια (Fisman, Wolf, Ellison & Freeman, 2000). Σε αντίθεση με τους προηγούμενους ερευνητές, ο Hastings (2003), υποστήριξε πως το άγχος της μητέρας δεν επηρεάζει σημαντικά την προσαρμογή συμπεριφοράς των αδελφών.

Τα προβλήματα συμπεριφοράς των παιδιών με αυτισμό δεν επηρεάζουν την προσαρμογή των αδελφών τους αφού ακόμη και τα αδέρφια παιδιών με υψηλής λειτουργικότητας αυτισμό αντιμετώπιζαν περισσότερα προβλήματα συμπεριφοράς από τα αδέρφια τυπικώς αναπτυσσόμενων παιδιών (Hastings, 2003). Ωστόσο, η Pilowsky και άλλοι (2004), οδηγήθηκαν σε αντίθετα ευρήματα, σύμφωνα με τα οποία η αύξηση της σοβαρότητας της διαταραχής των παιδιών με αυτισμό όξυνε τα προβλήματα συμπεριφοράς των αδελφών, ενώ παράλληλα ασκούσε θετική επίδραση στις κοινωνικές τους δεξιότητες.

Η προσαρμογή των αδελφών φαίνεται να επηρεάζεται θετικά από την παροχή κοινωνικής υποστήριξης. Σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες τα προβλήματα προσαρμογής των αδελφών παιδιών με αυτισμό μπορούσαν να περιοριστούν και οι σχέσεις με τα αδέρφια τους να βελτιωθούν αν οι γονείς συμμετείχαν σε ομάδες υποστήριξης και αν τα αδέρφια συμμετείχαν σε

προγράμματα παρέμβασης με συνομηλίκους (Kaminsky & Dewey, 2001· Rivers & Stoneman, 2003).

1.2.3 Σχέσεις των Παιδιών με τα αδέρφια τους με αυτισμό

Η προσαρμογή των αδελφών επηρεάζεται από την ποιότητα των σχέσεων με τα αδέρφια τους με αυτισμό. Οι απόψεις των παιδιών για τις σχέσεις με τα αδέρφια τους με αυτισμό ποικίλουν και σύμφωνα με τις υπάρχουσες έρευνες παρουσιάζουν μια διφορούμενη εικόνα. Τα παιδιά τείνουν να θεωρούν θετικές τις σχέσεις με τα αδέρφια τους με αυτισμό και να εκφράζουν ικανοποίηση για την ποιότητα των σχέσεών τους (Kaminsky & Dewey, 2001· Rivers & Stoneman, 2003), ωστόσο οι γονείς των παιδιών αντιλαμβάνονταν τις σχέσεις των αδελφών πιο αρνητικά και απαισιόδοξα (Rivers & Stoneman, 2003).

Οι Pilowsky et al (2004), δε βρήκαν διαφορές ανάμεσα στα συναισθήματα των αδελφών παιδιών με αυτισμό και των αδελφών παιδιών με τυπική ανάπτυξη όσον αφορά στις σχέσεις με τα αδέρφια τους. Ωστόσο, σύμφωνα με άλλους ερευνητές τα αδέρφια αναφέρουν περισσότερα και αντικρουόμενα συναισθήματα για τα αδέρφια τους. Τα αδέρφια παιδιών με αυτισμό εκφράζουν μεγαλύτερο θαυμασμό για τα αδέρφια τους και θεωρούν πως είναι λιγότερο ανταγωνιστικά απέναντί τους και συγκρούονται πιο σπάνια μαζί τους σε σχέση με τα αδέρφια τυπικώς αναπτυσσόμενων παιδιών. Ωστόσο, νιώθουν μεγαλύτερη ντροπή για τα αδέρφια τους και αναφέρουν λιγότερη φροντίδα και στενή σχέση με αυτά απ' ότι τα αδέρφια τυπικώς αναπτυσσόμενων παιδιών (Kaminsky & Dewey, 2001· McHale et al, 1984). Τα μεγαλύτερα σε ηλικία παιδιά περιγράφουν τα αδέρφια τους πιο θετικά, ενώ τα μικρότερα παιδιά νιώθουν πως δέχονται πολύ μικρότερο βαθμό στοργής και φροντίδας από τα αδέρφια τους με ΔΑΦ (Kaminsky & Dewey, 2001· Pilowsky et al, 2004).

Τα παιδιά θεωρούν πως το πιο συνηθισμένο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν στην αλληλεπίδραση με τα αδέρφια τους είναι οι επιθετικές συμπεριφορές και ο θυμός είναι η συνηθέστερη αντίδραση τους στην επιθετική συμπεριφορά. Επίσης, αρκετά συχνά χρησιμοποιούν τον έλεγχο συναισθημάτων καθώς και τους ευσεβείς πόθους ως στρατηγικές για τη διαχείριση δύσκολων συμπεριφορών, ενώ σπάνια επιλέγουν ως στρατηγική το να κατηγορούν άλλους (Ross & Cuskelly, 2006). Σύμφωνα με τους Ross και Cuskelly (2006), οι μηχανισμοί χειρισμού δύσκολων καταστάσεων που χρησιμοποιούν τα αδέρφια δεν φαίνεται να επηρεάζουν την προσαρμογή τους.

1.2.4 Γνώσεις και Κατανόηση της Διαταραχής από τα Αδέλφια

Τα αδέλφια των παιδιών με αυτισμό έχουν συνήθως περιορισμένες ή ανακριβείς και λανθασμένες γνώσεις για τον ορισμό και την αιτιολογία των ΔΑΦ, οι οποίες βελτιώνονται καθώς αυξάνεται η ηλικία των παιδιών. Έτσι, τα μεγαλύτερα σε ηλικία παιδιά, είναι πιο εξοικειωμένα με τη διάγνωση των αδελφών τους και δίνουν πιο ώριμες απαντήσεις σχετικά με τις ΔΑΦ (Glasberg, 2000). Ωστόσο, η αύξηση που παρουσιάζεται στις γνώσεις των αδελφών είναι πολύ μικρή, αφού ακόμη και τα αδέλφια εφηβικής ηλικίας, έχουν λίγες και επιφανειακές γνώσεις για τη διαταραχή, γνωρίζουν κυρίως κάποια γενικά χαρακτηριστικά της, και έχουν περιορισμένη κατανόηση για της συνέπειές της (Opperman & Alant, 2003). Ωστόσο, οι Ross και Cuskelly (2006) βρήκαν πως τα αδέλφια ηλικίας 8-15 ετών έχουν μια καλή γνώση και κατανόηση της διαταραχής και της κατάστασης των αδελφών τους, η οποία όμως δε φάνηκε να επηρεάζει θετικά την προσαρμογή των αδελφών.

Οι γονείς των παιδιών με αυτισμό συνήθως εκτιμούν σωστά το βαθμό στον οποίο τα παιδιά τους κατανοούν τον ορισμό και την αιτιολογία των ΔΑΦ και τη διάγνωση των αδελφών τους, αν και τείνουν να υπερεκτιμούν το βαθμό στον οποίο τα παιδιά τους αναγνωρίζουν την επίδραση που η διαταραχή των αδελφών τους ασκεί στη ζωή τους και στα αδέλφια τους (Glasberg, 2000).

1.3 Ομάδες Υποστήριξης για τα Αδέλφια Παιδιών με Αυτισμό

Όπως φαίνεται από τις ερευνητικές εφαρμογές που παρουσιάστηκαν στην προηγούμενη ενότητα τα αδέλφια των παιδιών με αυτισμό αντιμετωπίζουν αρκετά προβλήματα κοινωνικής και συναισθηματικής προσαρμογής. Επίσης, δυσκολεύονται στην εύρεση αποτελεσματικών στρατηγικών αντιμετώπισης των πολύπλοκων καταστάσεων που προκύπτουν κατά τη διάρκεια της συμβίωσης με τα αδέλφια τους. Στη συνέχεια, αναφέρονται κάποιες ερευνητικές μελέτες οι οποίες είχαν στόχο την υλοποίηση και την αξιολόγηση ομάδων υποστήριξης για αδέλφια παιδιών με αναπηρίες

Η Dyson (1998), διεξήγαγε μια ερευνητική μελέτη με στόχο την αξιολόγηση ενός προγράμματος ομαδικής υποστήριξης για αδέλφια ηλικίας 8-12 ετών παιδιών με αναπηρίες, από τα οποία τα 12 ήταν αδέλφια παιδιών με ΔΑΦ. Το πρόγραμμα υποστήριξης πραγματοποιούνταν 6 ημέρες το χρόνο για τρία χρόνια. Οι συναντήσεις της ομάδας των αδελφών ήταν δίωρες και η ημέρα που επιλέχθηκε για την πραγματοποίησή τους ήταν το Σάββατο. Κατά τη διάρκεια του

προγράμματος τα παιδιά απασχολούνταν με διάφορες δραστηριότητες, όπως κινητικά παιχνίδια, ζωγραφική και συζήτηση για τα αδέρφια τους, με στόχο την ανταλλαγή εμπειριών και συναισθημάτων και την αύξηση των γνώσεων σχετικά με την αναπηρία που είχαν τα αδέρφια τους.

Μετά την ολοκλήρωση των συναντήσεων της ομάδας υποστήριξης των αδελφών, πραγματοποιήθηκε μια αξιολόγηση του προγράμματος, σύμφωνα με την οποία το πρόγραμμα είχε θετικές επιδράσεις στην ομάδα των αδελφών. Πιο συγκεκριμένα, στους συμμετέχοντες δόθηκε η δυνατότητα να αποκτήσουν νέες γνώσεις για την αναπηρία και αυξήθηκε η ευαισθητοποίηση τους για προσφορά βοήθειας στα άτομα με αναπηρίες και την εκτίμησή τους για τα άτομα αυτά. Επίσης, μετά τη συμμετοχή τους στην ομάδα οι συμμετέχοντες βελτίωσαν τις σχέσεις με τα αδέρφια τους και αύξησαν την αλληλεπίδραση μαζί τους.

Στα πλαίσια της ερευνητικής μελέτης και με στόχο τη μελλοντική βελτίωση παρόμοιων προγραμμάτων, οι συμμετέχοντες ρωτήθηκαν για τις πλευρές του προγράμματος που τους άρεσαν περισσότερο κατά τη διάρκεια των συναντήσεων. Τα μισά περίπου από τα παιδιά δήλωσαν πως απόλαυσαν κυρίως τις ομαδικές δραστηριότητες, τα παιχνίδια ρόλων και τα αθλήματα. Στα παιδιά άρεσαν επίσης οι ομαδικές συζητήσεις μέσω των οποίων μάθαιναν για την αναπηρία και τις ανάγκες των αδελφών τους, για το πώς να βοηθούν τα αδέρφια τους και για το πώς να τα βγάζουν πέρα μαζί τους. Τα περισσότερα παιδιά ανέφεραν πως το Σάββατο ήταν η ημέρα που προτιμούσαν για τις συναντήσεις, ενώ δεν ανέφεραν κάποια συγκεκριμένη ώρα γι' αυτές.

Οι Lobato και Kao (2001) ανέπτυξαν και αξιολόγησαν μια ολοκληρωμένη ομαδική παρέμβαση για τα αδέρφια ηλικίας 8-13 ετών και τους γονείς παιδιών με χρόνιες ασθένειες και αναπτυξιακές διαταραχές (12 παιδιά). Το πρόγραμμα παρέμβασης, το οποίο ολοκληρώθηκε μετά από έξι ομαδικές συνεδρίες διάρκειας 90 λεπτών, είχε ως στόχο του μέσα από κατάλληλα σχεδιασμένες δραστηριότητες να αυξήσει τις γνώσεις των παιδιών για τη διάγνωση των αδελφών τους και να βελτιώσει την ικανότητα προσαρμογής τους.

Η αξιολόγηση του προγράμματος η οποία πραγματοποιήθηκε μετά το τέλος των συναντήσεων της ομάδας, έδειξε πως μετά την ομαδική παρέμβαση αυξήθηκε η ικανότητα των παιδιών να κατονομάσουν και να εξηγήσουν τη διαταραχή των αδελφών τους και οι εξηγήσεις τους έγιναν περισσότερο ορθές και ακριβείς. Ένα ακόμη στοιχείο που προέκυψε από την έρευνα, είναι πως τα κορίτσια ήταν πιο ακριβή από τα αγόρια στην ορολογία της διαταραχής των

αδελφών τους τόσο πριν όσο και μετά την παρέμβαση. Τα συμπτώματα αρνητικής προσαρμογής που εμφάνιζαν τα αδέλφια μειώθηκαν μετά την παρέμβαση, ενώ παράλληλα αυξήθηκε η εγγύτητα με τα αδέλφια τους, και οι αλλαγές αυτές έγιναν αντιληπτές και από τους γονείς των παιδιών.

Ένα ακόμη πρόγραμμα παρέμβασης οργανώθηκε προκειμένου να προσφέρει υποστήριξη σε παιδιά 4-11 ετών που έχουν αδέλφια με αναπηρίες (6 από τα παιδιά είχαν αδέλφια με ΔΑΦ) (Warren Dodd, 2003). Η ομάδα των αδελφών κάνει μια συνάντηση διάρκειας δυο ημερών κάθε οκτώ χρόνια. Μέσα από κατάλληλα σχεδιασμένες δραστηριότητες κοινωνικοποίησης, παιχνιδιών και ομαδικών δραστηριοτήτων, το πρόγραμμα είχε ως στόχο να προσφέρει στα αδέλφια την ευκαιρία να συζητήσουν μεταξύ τους, να εκφράσουν τα συναισθήματά και τις απόψεις για τα αδέλφια τους και να μιλήσουν για τις επιδράσεις που η κατάσταση αυτή ασκεί στους ίδιους και τις οικογένειες τους.

Η αξιολόγηση της παρέμβασης αποκάλυψε πως κατά τη διάρκεια των δυο ημερών, τα παιδιά απόλαυσαν το πρόγραμμα, και μπόρεσαν να χαλαρώσουν και να μιλήσουν ανοιχτά για τα συναισθήματά και τις εμπειρίες και τις απόψεις τους σχετικά με τα αδέλφια τους. Οι γονείς των παιδιών αξιολόγησαν θετικά το πρόγραμμα θεωρώντας πως αποτέλεσε μια εποικοδομητική εμπειρία για τα παιδιά τους. Η συμμετοχή των παιδιών τους στην ομάδα πίστευαν πως τους πρόσφερε τη δυνατότητα να περάσουν ευχάριστες στιγμές μακριά από το σπίτι τους, και ταυτόχρονα να γνωρίσουν άλλα παιδιά που αντιμετωπίζουν παρόμοιες καταστάσεις με τα αδέλφια τους.

Οι D'Arcy, Flynn, McCarthy, O'Connor και Tierney (2004) αξιολόγησαν την αποτελεσματικότητα ενός προγράμματος παρέμβασης για παιδιά ηλικίας 8-10 ετών τα οποία έχουν αδέλφια με αναπηρίες. Το πρόγραμμα συμπεριλάμβανε 4 συναντήσεις (μια συνάντηση κάθε μήνα) και η ημέρα που πραγματοποιούνταν οι συναντήσεις ήταν το Σάββατο. Κατά τη διάρκεια των συναντήσεων της ομάδας, οι συμμετέχοντες μπορούσαν να συζητήσουν, να μοιραστούν πληροφορίες σχετικά με τα αδέλφια τους με αναπηρίες και διασκεδάσουν με τους συνομηλίκους τους.

Αφού ολοκληρώθηκαν οι συναντήσεις οι ερευνητές αξιολόγησαν το πρόγραμμα παρέμβασης, ζητώντας ανατροφοδότηση από τα παιδιά που συμμετείχαν σε αυτό αλλά και από τους γονείς τους. Τα αδέλφια δήλωσαν πως απόλαυσαν το πρόγραμμα και θεωρούσαν πως οι συναντήσεις τους με άλλα παιδιά που αντιμετωπίζουν παρόμοιες καταστάσεις ήταν μια θετική

και ευχάριστη εμπειρία. Επιπλέον, όλα τα παιδιά ένιωθαν πως ωφελήθηκαν από το γεγονός πως μπορούσαν να συζητήσουν για τις θετικές και αρνητικές πλευρές της ζωής με τα αδέρφια τους με αναπηρία, και να εκφράσουν τα αμφιλεγόμενα συναισθήματα που ένιωθαν για τα αδέρφια τους. Μετά τη συμμετοχή τους στο πρόγραμμα τα παιδιά αναγνώριζαν πιο ξεκάθαρα τη διαφορετικότητα των αδελφών τους και τις δυσκολίες που τα αδέρφια τους αντιμετώπιζαν στο σχολείο, στο σπίτι και στο παιχνίδι. Επίσης, σύμφωνα με τις απαντήσεις των γονέων, μετά την παρέμβαση οι σχέσεις των παιδιών τους βελτιώθηκαν και αυξήθηκε ο βαθμός στον οποίο τα παιδιά τους αντιλαμβάνονταν την αναπηρία των αδελφών τους..

Ένα άλλο πρόγραμμα παρέμβασης για αδέρφια ηλικίας 7-16 ετών πραγματοποιήθηκε από τους Smith και Perry (2005). Το πρόγραμμα συμπεριλάμβανε οκτώ εβδομαδιαίες συναντήσεις, κατά τη διάρκεια των οποίων τα αδέρφια είχαν τη δυνατότητα να συμμετάσχουν σε ποικίλες δραστηριότητες σε ένα ευχάριστο και υποστηρικτικό περιβάλλον. Στόχος του προγράμματος παρέμβασης ήταν η αύξηση της αυτοαντίληψης των παιδιών και των γνώσεων τους για τον αυτισμό. Επίσης, η προσφορά στα αδέρφια την ευκαιρίας για ανταλλαγή εμπειριών και συναισθημάτων με τα αδέρφια τους και για εύρεση νέων στρατηγικών για τη διαχείριση δύσκολων καταστάσεων με τα αδέρφια τους.

Η αξιολόγηση που πραγματοποιήθηκε μετά από τις συναντήσεις, αποκάλυψε πως το πρόγραμμα είχε θετική επίδραση για τα αδέρφια. Μετά την παρέμβαση η συνολική αυτοεικόνα των παιδιών αυξήθηκε σημαντικά και οι γνώσεις τους για τον αυτισμό βελτιώθηκαν. Ωστόσο, μετά την παρέμβαση δεν παρατηρήθηκαν σημαντικές αλλαγές στα συναισθήματα θυμού και εχθρότητας που ένιωθαν τα παιδιά για τα αδέρφια τους με αυτισμό.

1.4 Συμπεράσματα

Η ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας και η εξέταση προηγούμενων ερευνητικών μελετών ενισχύει την άποψη ότι τα προγράμματα υποστήριξης αποτελούν ουσιαστικό παράγοντα για τη βελτίωση της προσαρμογής των αδελφών παιδιών με αυτισμό. Αναλυτικότερα, τα προγράμματα οδηγούν στα ακόλουθα αποτελέσματα:

- 1- Στην αύξηση των γνώσεων των συμμετεχόντων αδελφών για τον αυτισμό και την βελτίωση της κατανόησης τους για τις Διαταραχές Αυτιστικού Φάσματος. Όπως φαίνεται από την αξιολόγηση που πραγματοποιήθηκε σε αρκετά προγράμματα υποστήριξης, η συμμετοχή των

παιδιών σε ομάδες υποστήριξης οδήγησε σε αύξηση της ικανότητάς τους να ονομάσουν, να κατανοήσουν και να εξηγήσουν τη διαταραχή του αδελφού τους (Dyson, 1998· Evans et al, 2000· Lobato & Kao, 2001· Smith & Perry, 2005).

- 2- Στη θετική τροποποίηση της ποιότητας των σχέσεων των συμμετεχόντων παιδιών με τα αδέρφια τους με αυτισμό και την αύξηση της αδελφικής εγγύτητας. Προηγούμενες έρευνες αξιολόγησης προγραμμάτων παρέμβασης για τα αδέρφια, υποστήριξαν πως μετά τη συμμετοχή των παιδιών στην ομάδα υποστήριξης, αυξάνεται ο βαθμός προσφοράς βοήθειας στα αδέρφια τους, βελτιώνεται ο τρόπος αλληλεπίδρασης τους με αυτά, και επιπλέον αυξάνεται η ικανότητά τους να παίζουν και να χαλαρώνουν με τα αδέρφια τους με αυτισμό (D'Arcy et al, 2004· Dyson, 1998· Evans et al, 2000· Lobato & Kao, 2001).
- 3- Στη γνώση και απόκτηση νέων θετικών στρατηγικών για την αντιμετώπιση και διαχείριση δύσκολων και αγχογόνων καταστάσεων που τα αδέρφια καλούνται να αντιμετωπίσουν κατά τη διάρκεια της ζωής τους με τα παιδιά με αυτισμό (D'Arcy et al, 2004).
- 4- Στην προσφορά στα παιδιά ευχάριστων στιγμών χαλάρωσης και ψυχαγωγίας σε ένα ασφαλές περιβάλλον. Προγενέστερες ερευνητικές μελέτες έδειξαν πως μετά το τέλος των προγραμμάτων υποστήριξης, τόσο τα συμμετέχοντα σε αυτές παιδιά όσο και οι γονείς τους δηλώνουν πως τα αδέρφια απόλαυσαν τη συμμετοχή τους στην ομάδα και αποκόμισαν από αυτή μια ευχάριστη και θετική εμπειρία (D'Arcy et al, 2004· Evans et al, 2000· Waren Dodd, 2003).

Κεφάλαιο 2^ο :
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ
ΕΡΕΥΝΑΣ

Κεφάλαιο 2^ο

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

2.1 Γενικοί Στόχοι της Ερευνητικής Εργασίας

Η συγκεκριμένη ερευνητική εργασία αποτελείται από δυο επιμέρους έρευνες, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν προκειμένου να εξετάσουν και να συλλέξουν πληροφορίες για δυο μικρές ομάδες ατόμων και πιο συγκεκριμένα δυο ομάδες παιδιών που είχαν αδέρφια με αυτισμό. Τα δεδομένα που προέκυψαν από την Έρευνα 1, οδήγησαν στη διεξαγωγή της Έρευνας 2, ώστε να καλυφθούν με αυτό τον τρόπο κάποιες από τις ανάγκες των αδελφών όπως αυτές προέκυψαν από την πρώτη έρευνα.

Η παρούσα ερευνητική εργασία πραγματοποιήθηκε αποβλέποντας στην επίτευξη των ακόλουθων στόχων:

- 1) Διερεύνηση α) των γνώσεων που έχουν τα τυπικώς αναπτυσσόμενα αδέρφια (ηλικίας 6-13 ετών) παιδιών με αυτισμό για τις Διαταραχές Αυτιστικού Φάσματος, και, β) των αντιλήψεων τους όσον αφορά τις σχέσεις με τα αδέρφια τους με αυτισμό (Έρευνα 1).
- 2) Διερεύνηση της επίδρασης ενός προγράμματος παρέμβασης για την υποστήριξη μιας μικρής ομάδας τυπικώς αναπτυσσόμενων αδελφών παιδιών με ΔΑΦ (ηλικίας 8-13 ετών), ως προς α) την κατανόηση και τις γνώσεις των αδελφών για τις ΔΑΦ, β) τις αντιλήψεις τους για τις σχέσεις με τα αδέρφια τους, και γ) τις στρατηγικές που χρησιμοποιούν για να χειρίζονται δύσκολες καταστάσεις στη ζωή με τα αδέρφια τους (Έρευνα 2).

2.2 Ερευνητικά Ερωτήματα

Από την ανάλυση των δυο γενικών στόχων της ερευνητικής εργασίας, προκύπτουν τα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα ανά έρευνα:

Έρευνα 1:

- A₁ - Τι γνωρίζουν τα τυπικώς αναπτυσσόμενα αδέρφια παιδιών με αυτισμό για τα χαρακτηριστικά των παιδιών με αυτισμό;
- A₂ - Ποιες είναι οι απόψεις που έχουν τα τυπικώς αναπτυσσόμενα αδέρφια παιδιών με ΔΑΦ για τις σχέσεις με τα αδέρφια τους με αυτισμό;

Έρευνα 2:

- B₁ - Τι γνωρίζουν τα τυπικώς αναπτυσσόμενα αδέλφια για τα χαρακτηριστικά των παιδιών με αυτισμό και για τον αυτισμό πριν και μετά τη συμμετοχή τους σε ένα πρόγραμμα υποστήριξης παιδιών που έχουν αδέλφια με αυτισμό;
- B₂ - Τι γνωρίζουν οι γονείς των αδελφών για τα χαρακτηριστικά των παιδιών με αυτισμό;
- B₃ - Υπάρχουν διαφορές ανάμεσα σε γονείς και αδέλφια ως προς τις γνώσεις τους για τις ΔΑΦ πριν από τη συμμετοχή τους στο πρόγραμμα υποστήριξης;
- B₄ - Ποιες είναι οι απόψεις των τυπικώς αναπτυσσόμενων αδελφών για την ποιότητα των σχέσεων με τα αδέλφια τους με αυτισμό πριν τη συμμετοχή τους σε ένα πρόγραμμα παρέμβασης, κατά τη διάρκεια της συμμετοχής τους σε αυτό, και μετά τη συμμετοχή τους;
- B₅ - Ποιες είναι οι απόψεις των γονέων παιδιών με αυτισμό για τις σχέσεις που έχουν μεταξύ τους τα αδέλφια, πριν και μετά την συμμετοχή των τυπικώς αναπτυσσόμενων παιδιών τους στην ομάδα υποστήριξης;
- B₆ - Υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στους γονείς και τα τυπικώς αναπτυσσόμενα παιδιά τους ως προς τις αντιλήψεις για τις σχέσεις ανάμεσα στα αδέλφια, πριν από την παρέμβαση και μετά από αυτή;
- B₇ - Πόσες στρατηγικές χειρισμού δύσκολων καταστάσεων χρησιμοποιούν τα τυπικώς αναπτυσσόμενα αδέλφια προκειμένου να αντιμετωπίσουν δύσκολες συμπεριφορές που εκδηλώνουν τα αδέλφια τους με αυτισμό, πριν και μετά από τη συμμετοχή τους στο πρόγραμμα υποστήριξης;
- B₈ - Ποιες στρατηγικές χειρισμού δύσκολων καταστάσεων χρησιμοποιούν τα αδέλφια για να αντιμετωπίσουν δύσκολες συμπεριφορές των αδελφών τους με αυτισμό, πριν και μετά το πρόγραμμα παρέμβασης;
- B₉ - Πώς αξιολογούν τα αδέλφια παιδιών με αυτισμό τη συμμετοχή τους στην ομάδα υποστήριξης αδελφών;
- B₁₀ - Πώς αξιολογούν οι γονείς των αδελφών την συμμετοχή των παιδιών τους στο πρόγραμμα υποστήριξης αδελφών;

Σχεδιασμός Έρευνας

2.3 Συμμετέχοντες Έρευνας

Στην Έρευνα 1, συμμετείχαν 16 τυπικώς αναπτυσσόμενα παιδιά τα οποία προερχόταν από τις πόλεις του Βόλου, της Λάρισας και της Θεσσαλονίκης. Οι ηλικίες των παιδιών κυμαινόταν από 6 έως 13 ετών και ο μέσος όρος των ηλικιών τους ήταν 9.2, ενώ η τυπική απόκλιση ήταν 1.9. Τα 8 παιδιά ήταν κορίτσια και τα υπόλοιπα 8 παιδιά ήταν αγόρια. Όλοι οι συμμετέχοντες είχαν αδέρφια με Διάχυτη Αναπτυξιακή Διαταραχή Αυτιστικού Τύπου, προσχολικής, σχολικής και εφηβικής ηλικίας (εύρος ηλικίας: 3.5 έως 13 ετών), με μέσο όρο ηλικιών 7 έτη και τυπική απόκλιση 2.8. Τα περισσότερα αδέρφια με αυτισμό ($n=14$) ήταν αγόρια και μόνο τα 2 από τα παιδιά ήταν κορίτσια. Τα περισσότερα παιδιά με τυπική ανάπτυξη ($n=14$) ήταν μεγαλύτερα σε ηλικία από τα αδέρφια τους με αυτισμό.

Συμμετέχοντες α/α	Ηλικία	Φύλο	Ηλικία αδελφών με αυτισμό	Φύλο αδελφών με αυτισμό	Διάγνωση αδελφού με αυτισμό
1 ^{ος}	13	Κορίτσι	10	Αγόρι	Ήπιος αυτισμός
2 ^{ος}	12	Κορίτσι	13	Αγόρι	Σύνδρομο Asperger
3 ^{ος}	10.5	Αγόρι	12.5	Αγόρι	Αυτισμός
4 ^{ος}	10.5	Αγόρι	7.5	Αγόρι	Αυτισμός
5 ^{ος}	10	Κορίτσι	7	Αγόρι	Ήπιος αυτισμός
6 ^{ος}	10	Αγόρι	6	Αγόρι	Ήπιος αυτισμός
7 ^{ος}	10	Κορίτσι	6	Κορίτσι	Αυτισμός
8 ^{ος}	9.5	Αγόρι	4.5	Κορίτσι	Αυτισμός
9 ^{ος}	9.5	Αγόρι	7.5	Αγόρι	Αυτισμός
10 ^{ος}	8.5	Αγόρι	4.5	Αγόρι	Αυτισμός
11 ^{ος}	8	Αγόρι	8	Αγόρι	Αυτισμός
12 ^{ος}	8	Κορίτσι	4	Αγόρι	Αυτισμός
13 ^{ος}	8	Κορίτσι	7	Αγόρι	Σοβαρός αυτισμός
14 ^{ος}	7.5	Αγόρι	6	Αγόρι	Αυτισμός
15 ^{ος}	6.5	Κορίτσι	3.5	Αγόρι	Αυτισμός
16 ^{ος}	6	Κορίτσι	5	Αγόρι	Αυτισμός

Πίνακας 2.3. Χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων παιδιών της Έρευνας 1 και των αδελφών τους με ΔΑΦ.

Στην Έρευνα 2 επιλέχθηκαν να συμμετάσχουν τα τυπικώς αναπτυσσόμενα αδέρφια παιδιών με αυτισμό έξι οικογενειών από το Βόλο και τη Λάρισα. Αν σε κάποια οικογένεια υπήρχαν περισσότερα αδέρφια με τυπική ανάπτυξη, τότε το κριτήριο επιλογής του παιδιού ήταν η ηλικία του. Τα τέσσερα από τα έξι παιδιά ήταν κορίτσια και τα δυο από αυτά αγόρια. Ωστόσο, πριν την έναρξη του προγράμματος, μια από τις έξι οικογένειες αποσύρθηκε από τη συμμετοχή της στο πρόγραμμα εξαιτίας άλλων υποχρεώσεων, παρά την αρχική της θετική απάντηση.

Τελικά, στην Έρευνα 2 πήραν μέρος πέντε παιδιά, τέσσερα από τα οποία κατοικούσαν στην πόλη του Βόλου και ένα από αυτά στην πόλη της Λάρισας. Τα πέντε παιδιά είχαν ήδη λάβει μέρος στην Έρευνα 1 (1^{ος}, 2^{ος}, 3^{ος}, 4^{ος} και 9^{ος} συμμετέχων από τον Πίνακα 2.3). Οι ηλικίες των παιδιών κυμαινόταν από 8-13 ετών, με μέσο όρο ηλικίας 10.6 και τυπική απόκλιση 1.95. Τα τέσσερα από τα πέντε παιδιά ήταν κορίτσια και μόνο το ένα από αυτά ήταν αγόρι. Όλα τα παιδιά είχαν αδέρφια με Διαταραχές Αυτιστικού Φάσματος, σε ηλικίες που κυμαινόταν από 6 έως 13 ετών, με μέσο όρο ηλικίας 8.6 και τυπική απόκλιση 2.88. Όλα τα παιδιά με αυτισμό ήταν αγόρια με ήπιο αυτισμό και μόνο ένα από αυτά ήταν ένα αγόρι με σοβαρό αυτισμό. Τα τέσσερα από τα πέντε παιδιά με τυπική ανάπτυξη ήταν μεγαλύτερα από τα αδέρφια τους με αυτισμό, ενώ το ένα παιδί ήταν μικρότερο από τον αδελφό του.

Το μέγεθος της ομάδας ήταν αρκετά μικρό, ώστε να ενισχύεται η άνεση και η οικειότητα ανάμεσα στα παιδιά και να διευκολύνεται η αλληλεπίδραση και η επικοινωνία όλων των μελών μεταξύ τους. Ο αριθμός των συμμετεχόντων ωστόσο ήταν περιττός/μονός με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν κάποιες δυσκολίες κατά την διεξαγωγή δραστηριοτήτων σε ζευγάρια, αφού κάποιο από τα παιδιά έπρεπε να μείνει μόνο. Η αντιμετώπιση αυτής της δυσκολίας επιτεύχθηκε με τη συμμετοχή μιας από της συντονίστριες στις δραστηριότητες αυτές.

Οι συμμετέχοντες προέρχονταν από πέντε οικογένειες, οι οποίες είναι μέλη Συλλόγων Γονέων Παιδιών με Αυτισμό στις πόλεις του Βόλου και της Λάρισας, και ένα χρόνο πριν τη δημιουργία του συγκεκριμένου προγράμματος υποστήριξης των αδελφών συμμετείχαν σε ομάδες υποστήριξης γονέων που δημιουργήθηκαν στις δυο αυτές πόλεις. Οι οικογένειες ενημερώθηκαν για τη δημιουργία του προγράμματος υποστήριξης των αδελφών από την Συντονίστρια του προγράμματος, που είχε ήδη αναπτύξει καλή σχέση με τις πέντε οικογένειες μέσα από την οργάνωση ενός τριετούς προγράμματος Εθελοντών για Οικογένειες Ατόμων με Αυτισμό. Όλα τα παιδιά δεν είχαν έρθει σε προηγούμενη επαφή μεταξύ τους. Ακόμη, κανένα από τα πέντε παιδιά δεν είχε προηγούμενη εμπειρία συμμετοχής σε ανάλογη ομάδα

υποστήριξης, και για το λόγο αυτό, πριν την έναρξη του προγράμματος, η Συντονίστρια είχε τηλεφωνική επικοινωνία με καθένα από τα αδέρφια, ώστε να τους προσφέρει αναλυτικές πληροφορίες και στοιχεία σχετικά με την ομάδα υποστήριξης και να απαντήσει άμεσα σε πιθανές ερωτήσεις και ανησυχίες των παιδιών.

2.4 Ερευνητικά Εργαλεία

Η συλλογή των δεδομένων στις δυο έρευνες έγινε με εργαλεία αυτο-αναφοράς. Συνολικά χρησιμοποιήθηκαν έξι ερωτηματολόγια: 1) το Έντυπο Συλλογής Πληροφοριών, 2) το Ερωτηματολόγιο για τις Γνώσεις σχετικά με τον Αυτισμό, 3) το Ερωτηματολόγιο για τις Σχέσεις των Αδελφών (ΕΣΑ), 4) το Kidcore, και 5) το Έντυπο Ανατροφοδότησης της Ομάδας. Πριν από τη χορήγηση των εργαλείων 2, 3, και 4 ζητήθηκε άδεια από τους συγγραφείς, για την προσαρμογή τους στην ελληνική γλώσσα και την χρήση τους. Για τη χορήγηση και ανάλυση των απαντήσεων στα εργαλεία αυτά, ακολουθήθηκαν οι γραπτές οδηγίες που δόθηκαν από τους συγγραφείς τους.

2.4.1 Έντυπο Συλλογής Πληροφοριών από τους Γονείς

Αρχικά, ζητήθηκε από τους γονείς των συμμετεχόντων παιδιών να συμπληρώσουν το Έντυπο Συλλογής Πληροφοριών¹, ένα ερωτηματολόγιο που βασίστηκε στο Έντυπο Εγγραφής στην Ομάδα των Αδελφών των Meyer και Vadasy (2003). Το Έντυπο Πληροφοριών περιλαμβάνει δύο επιμέρους ενότητες και περιέχει συνολικά 20 ερωτήσεις ανοιχτού τύπου. Η πρώτη ενότητα του ερωτηματολογίου αφορά στη συλλογή δημογραφικών στοιχείων για τα αδέρφια που συμμετείχαν στο πρόγραμμα υποστήριξης. Η δεύτερη ενότητα αφορά στη συλλογή πληροφοριών για την οργάνωση ενός προγράμματος υποστήριξης αδελφών παιδιών με αυτισμό. Πιο συγκεκριμένα, περιέχει ερωτήσεις σχετικές με τον σχεδιασμό μιας ομάδας υποστήριξης αδελφών παιδιών με αυτισμό, τις προσδοκίες και τις ανησυχίες των γονέων σχετικά με τη συμμετοχή των παιδιών τους στο πρόγραμμα. Το έντυπο αυτό συμπληρώθηκε μόνο από τους γονείς των συμμετεχόντων παιδιών.

---

¹ Το συγκεκριμένο ερωτηματολόγιο δεν αποτελεί ένα από τα ερευνητικά εργαλεία της έρευνας, ωστόσο χρησιμοποιήθηκε για τη συλλογή πληροφοριών απαραίτητων για την υλοποίηση της παρούσας ερευνητικής εργασίας.

Έρευνα 1

Όλοι οι συμμετέχοντες συμπλήρωσαν τα ακόλουθα ερευνητικά εργαλεία: 1) το Ερωτηματολόγιο για τις Γνώσεις σχετικά με τον Αυτισμό, και, 2) το Ερωτηματολόγιο για τις Σχέσεις των Αδελφών (ΕΣΑ).

2.4.2 Ερωτηματολόγιο για τις Γνώσεις Σχετικά με τον Αυτισμό

Οι γνώσεις που έχουν τα αδέρφια παιδιών με αυτισμό σχετικά με τις Διαταραχές Αυτιστικού Φάσματος (ΔΑΦ), προσδιορίστηκαν με τη χρήση του ερωτηματολογίου για τις Γνώσεις σχετικά με τον Αυτισμό (Knowledge of Autism/Asperger Syndrome-KAAS), το οποίο κατασκευάστηκε από τις Ross & Cuskelly (2006). Πρόκειται για δυο ερωτηματολόγια από τα οποία το ένα αφορά στις γνώσεις σχετικά με το σύνδρομο Asperger και το δεύτερο στις γνώσεις σχετικά με τον αυτισμό. Ο δείκτης εσωτερικής εγκυρότητας του ερωτηματολογίου που αφορά στο σύνδρομο Asperger είναι σύμφωνα με τους συγγραφείς 0.67, ωστόσο οι συγγραφείς δεν κατόρθωσαν να προσδιορίσουν την εγκυρότητα του ερωτηματολογίου που αφορά στον αυτισμό. Στην παρούσα ερευνητική εργασία, παρόλο που η εγκυρότητα του ερωτηματολογίου για το σύνδρομο Asperger ήταν υψηλότερη επιλέχθηκε το ερωτηματολόγιο για τον αυτισμό, επειδή τα αδέρφια των συμμετεχόντων ήταν στην πλειοψηφία τους παιδιά με αυτισμό. Επίσης, το ερωτηματολόγιο ήταν κατάλληλο για τη μέτρηση των γνώσεων παιδιών αυτής της ηλικίας, δηλαδή για τη μέτρηση των γνώσεων των τυπικώς αναπτυσσόμενων αδελφών ηλικίας 6.5-13 ετών της Έρευνας 1, και είχε ήδη χρησιμοποιηθεί σε προηγούμενες έρευνες για να προσδιορίσει τις γνώσεις αδελφών παιδιών με αυτισμό παρόμοιων ηλικιών (Ross & Cuskelly, 2006).

Το ερωτηματολόγιο περιέχει 21 προτάσεις οι οποίες καλύπτουν πέντε θεματικές περιοχές των Διαταραχών Αυτιστικού Φάσματος: α) αιτιολογία (1 ερώτηση), β) επιδημιολογία (3 ερωτήσεις), γ) εξέλιξη του αυτισμού (2 ερωτήσεις), δ) γνωστικά χαρακτηριστικά (2 ερωτήσεις), και ε) χαρακτηριστικά της διαταραχής (13 ερωτήσεις). Οι ερωτήσεις βασίζονται στα κλινικά κριτήρια του Διαγνωστικού και Στατιστικού Εγχειριδίου των Ψυχιατρικών Διαταραχών -4^η έκδοση (American Psychiatric Association, 1994). Τα παιδιά απαντούν σε κάθε πρόταση, σημειώνοντας αν είναι σωστή ή λανθασμένη. Κάθε σωστή απάντηση βαθμολογείται με την τιμή 1 και λανθασμένη απάντηση με την τιμή 0. Η υψηλότερη βαθμολογία δείχνει καλύτερη γνώση του αυτισμού, και η μέγιστη βαθμολογία είναι 21 βαθμοί.

2.4.3 Ερωτηματολόγιο για τις Σχέσεις των Αδελφών (ΕΣΑ)

Το δεύτερο εργαλείο ήταν το ερωτηματολόγιο για τις Σχέσεις των Αδελφών (Sibling Relationship Questionnaire (SRQ)) του Furman (1990) και χρησιμοποιήθηκε με σκοπό να προσδιοριστεί η ποιότητα των σχέσεων μεταξύ των αδελφών, όπως αυτή την αντιλαμβάνονται τα αδέλφια και οι γονείς τους. Το συγκεκριμένο ερευνητικό εργαλείο έχει χρησιμοποιηθεί σε προηγούμενες μελέτες για να προσδιορίσει την ποιότητα της σχέσης των αδελφών όταν το ένα από τα δυο παιδιά έχει κάποια αναπηρία (Bischoff & Tingstrom, 1991 Fisman et al, 2000) ή αυτισμό (Kaminsky & Dewey, 2001). Ο συντελεστής εσωτερικής εγκυρότητας είναι σχετικά υψηλός (0.71-0.81) (Buhmester & Furman, 1990) και η αξιοπιστία του ερωτηματολογίου είναι υψηλή (0.71) (Furman & Buhmester, 1985).

Στην έρευνα χρησιμοποιήθηκε το ερωτηματολόγιο σε πλήρη μορφή, η οποία αποτελείται από 48 ερωτήσεις. Το ερωτηματολόγιο περιέχει 16 υπο-κλίμακες, καθεμιά από τις οποίες περιλαμβάνει τρεις ερωτήσεις. Οι 16 υπο-κλίμακες είναι: 1) προκοινωνική συμπεριφορά, 2) εύνοια της μητέρας, 3) περιποίηση του αδελφού, 4) περιποίηση από τον αδελφό, 5) κυριαρχία του αδελφού, 6) κυριαρχία από τον αδελφό, 7) εύνοια του πατέρα, 8) στοργή, 9) συντροφιά-παρέα των αδελφών, 10) ανταγωνισμός, 11) ομοιότητα, 12) οικειότητα, 13) συναγωνισμός, 14) θαυμασμός του αδελφού, 15) θαυμασμός από τον αδελφό και, 16) συγκρούσεις ανάμεσα στα αδέλφια. Τα παιδιά καλούνται να απαντήσουν σε καθεμιά από τις 48 ερωτήσεις του ερωτηματολογίου, επιλέγοντας την απάντηση τους σε μια πενταβάθμια κλίμακα τύπου Likert («Σχεδόν Καθόλου»: (1) έως «Εξαιρετικά Πολύ»: (5)). Η βαθμολογία των παιδιών υπολογίζεται σε κάθε υπο-κλίμακα ξεχωριστά και ισοδυναμεί με τον μέσο όρο των απαντήσεων στις τρεις ερωτήσεις της υποκλίμακας. Οι υψηλότερες βαθμολογίες σε κάθε υποκλίμακα δηλώνουν υψηλότερο επίπεδο εμφάνισης της παραμέτρου των σχέσεων ανάμεσα στα αδέλφια.

Το ερωτηματολόγιο χρησιμοποιήθηκε αφού πρώτα προσαρμόστηκε κατάλληλα ώστε να ανταποκρίνεται στις ανάγκες των συμμετεχόντων. Πιο συγκεκριμένα, έχοντας ως στόχο την καλύτερη κατανόησή του από κάθε παιδί και προκειμένου να το εργαλείο να απευθύνεται πιο άμεσα σε κάθε παιδί, οι ερωτήσεις του τροποποιήθηκαν και συμπεριέλαβαν το όνομα κάθε παιδιού και το όνομα του αδελφού του με αυτισμό. Ακολουθεί ένα παράδειγμα μιας ερώτησης του ερωτηματολογίου πριν και μετά την τροποποίησή της:

Ερώτηση πριν την τροποποίηση:

–Σε ποιο παιδί συμπεριφέρεται συνήθως καλύτερα η μαμά, στον/στην αδελφό/-ή σου ή σε σένα;

Απαντήσεις πριν την τροποποίηση:

- Στον/στην αδελφό/-ή μου σχεδόν πάντα συμπεριφέρεται καλύτερα
- Στον/στην αδελφό/-ή μου συχνά συμπεριφέρεται καλύτερα
- Και στους δυο συμπεριφέρεται το ίδιο
- Σε μένα συχνά συμπεριφέρεται καλύτερα
- Σε μένα σχεδόν πάντα συμπεριφέρεται καλύτερα

Ερώτηση μετά την τροποποίηση:

–Σε ποιο παιδί συμπεριφέρεται συνήθως καλύτερα η μαμά, στον Ανδρέα ή σε σένα;

Απαντήσεις μετά την τροποποίηση:

- Στον Ανδρέα σχεδόν πάντα συμπεριφέρεται καλύτερα
- Στον Ανδρέα συχνά συμπεριφέρεται καλύτερα
- Και στους δυο συμπεριφέρεται το ίδιο
- Σε μένα συχνά συμπεριφέρεται καλύτερα
- Σε μένα σχεδόν πάντα συμπεριφέρεται καλύτερα

Έρευνα 2

Τα αδέλφια που συμμετείχαν στην Έρευνα 2, εκτός από τα τρία ερευνητικά εργαλεία που συμπλήρωσαν κατά τη διάρκεια της συμμετοχής τους στην πρώτη έρευνα, συμπλήρωσαν επιπλέον τα ακόλουθα: 4) το Kidcope και, 5) το Έντυπο Ανατροφοδότησης της ομάδας των αδελφών.

2.4.4 Kidcope

Το Kidcope είναι ένα σύντομο ερωτηματολόγιο των Spirito, Stark και Williams (1988), το οποίο στοχεύει στον προσδιορισμό των στρατηγικών που χρησιμοποιούν τα παιδιά για να χειριστούν δύσκολες καταστάσεις με τις οποίες έρχονται αντιμέτωπα στην καθημερινή τους ζωή. Το συγκεκριμένο ερευνητικό εργαλείο έχει χρησιμοποιηθεί σε προηγούμενες ερευνητικές μελέτες για να προσδιορίσει τις στρατηγικές χειρισμού δύσκολων καταστάσεων που χρησιμοποιούν παιδιά με σωματικές αναπηρίες, ασθένειες (Garralda & Rangel, 2004), ή αδέλφια παιδιών με Διαταραχές Αυτιστικού Φάσματος (Ross & Cuskelly, 2006). Η αξιοπιστία του εργαλείου είναι μέτρια έως υψηλή (0.41-0.83) (Spirito et al, 1988).

Υπάρχουν δυο εκδοχές του εργαλείου, από τις οποίες η μια απευθύνεται σε παιδιά ηλικίας 7 έως 12 χρόνων, ενώ η άλλη σε εφήβους ηλικίας 13 έως 18 ετών. Στη συγκεκριμένη ερευνητική εργασία χρησιμοποιήθηκαν και οι δυο εκδοχές του ερωτηματολογίου, αφού το ένα από τα πέντε

παιδιά ήταν 13 ετών. Οι δυο εκδοχές του ερευνητικού εργαλείου αποτελούνται από δυο επιμέρους ενότητες.

Η πρώτη ενότητα του ερωτηματολογίου είναι η ίδια και για τις δυο εκδοχές του. Η πρώτη ενότητα περιλαμβάνει μία περίπτωση παιδιού με αυτισμό που εκδηλώνει δύσκολες συμπεριφορές που είναι χαρακτηριστικές ενός παιδιού με τυπικό αυτισμό. Πιο συγκεκριμένα, οι συμπεριφορές που περιγράφονται σε αυτή την περίπτωση παιδιού ήταν η πρόκληση φασαρίας και ενοχλητικών θορύβων, η εκδήλωση στερεοτυπικών κινήσεων, η επιθετικότητα, και η καταστροφή προσωπικών αντικειμένων. Οι συμμετέχοντες καλούνται να σημειώσουν σε μία πενταβάθμια κλίμακα το βαθμό στον οποίο θα ένοιωθαν εκνευρισμό, στενοχώρια και θυμό αν είχαν να αντιμετωπίσουν αυτές τις συμπεριφορές.

Η δεύτερη ενότητα του εργαλείου είναι διαφορετική ως προς τον αριθμό των ερωτήσεων στο ερωτηματολόγιο των παιδιών και στο ερωτηματολόγιο των εφήβων. Στο ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιείται για τα παιδιά ηλικίας 7-12 ετών, η δεύτερη ενότητα αποτελείται από 15 προτάσεις, που περιγράφουν 10 στρατηγικές χειρισμού δύσκολων καταστάσεων, οι οποίες είναι: 1) η διάσπαση προσοχής, 2) η κοινωνική απομόνωση, 3) η γνωστική αναδόμηση, 4) η αυτοκριτική, 5) η κατηγορία άλλων, 6) η επίλυση προβλημάτων, 7) η διαχείριση των συναισθημάτων, 8) οι ευσεβείς πόθοι, 9) η κοινωνική υποστήριξη και 10) η παραίτηση. Στο ερωτηματολόγιο που αφορά στους εφήβους, η δεύτερη ενότητα αποτελείται από 10 προτάσεις, οι οποίες περιγράφουν τις 10 γενικές στρατηγικές που προ-αναφέρθηκαν.

Η ανάλυση των απαντήσεων του ερωτηματολογίου βασίζεται είτε στην εξέταση κάθε στρατηγικής ξεχωριστά (Spirito et al, 1988), είτε στη χρήση ενός μοντέλου δυο παραγόντων, σύμφωνα με το οποίο οι στρατηγικές κατανέμονται ποιοτικά σε δυο ομάδες (θετικές και αρνητικές στρατηγικές) (Cheng & Chan, 2002). Μια από τις στρατηγικές, η διαχείριση συναισθημάτων, σύμφωνα με το συγκεκριμένο μοντέλο περιλαμβάνει δυο επιμέρους στρατηγικές, τη θετική διαχείριση συναισθημάτων και την αρνητική διαχείριση συναισθημάτων. Έτσι, στην ομάδα των θετικών στρατηγικών συμπεριλαμβάνονται η γνωστική αναδόμηση, η επίλυση προβλημάτων, η θετική διαχείριση συναισθημάτων και η κοινωνική υποστήριξη, ενώ η ομάδα των αρνητικών στρατηγικών περιέχει τη διάσπαση προσοχής, την κοινωνική απομόνωση, την αυτοκριτική, την κατηγορία άλλων, τους ευσεβείς πόθους, την αρνητική διαχείριση συναισθημάτων και την παραίτηση. Σε αυτή την ερευνητική εργασία, εφαρμόστηκαν και οι δύο τρόποι ανάλυσης. Αρχικά, κάθε στρατηγική εξετάστηκε ξεχωριστά με τον υπολογισμό της

συνολικής της βαθμολογίας². Στη συνέχεια οι στρατηγικές εξετάστηκαν χωρισμένες σε ομάδες θετικών και αρνητικών στρατηγικών, με τον υπολογισμό της συνολικής βαθμολογίας για κάθε ομάδα³.

Στη δεύτερη ενότητα του ερωτηματολογίου για τα παιδιά ηλικίας 7-12 ετών, ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες να σημειώσουν *Ναι* (τιμή «1») ή *Όχι* (τιμή «0») σε καθεμιά από τις 15 προτάσεις του εργαλείου, ώστε να προσδιορίσουν ποιες στρατηγικές χρησιμοποίησαν για να χειριστούν το αγχογόνο γεγονός. Αν τα παιδιά ανέφεραν πως χρησιμοποίησαν μια συγκεκριμένη στρατηγική, τους ζητήθηκε να προσδιορίσουν το βαθμό της αποτελεσματικότητας, επιλέγοντας την απάντησή τους από μια τριτοβάθμια κλίμακα που κυμαίνονταν από *Καθόλου* (τιμή «0») έως *Πολύ* (τιμή «2»). Στη δεύτερη ενότητα του ερωτηματολογίου των εφήβων, οι συμμετέχοντες έπρεπε να προσδιορίσουν τη συχνότητα με την οποία χρησιμοποίησαν κάθε στρατηγική επιλέγοντας την απάντησή τους από μια τετραβάθμια κλίμακα, που κυμαίνονταν από *Ποτέ* (τιμή «0») έως *Σχεδόν Πάντα* (τιμή «3»). Στη συνέχεια τα αδέλφια καλούνταν να προσδιορίσουν το βαθμό στον οποίο τους βοήθησε κάθε στρατηγική που χρησιμοποίησαν, επιλέγοντας την απάντηση σε μια πενταβάθμια κλίμακα που κυμαίνονταν από *Καθόλου* (τιμή «0») έως *Πάρα Πολύ* (τιμή «4»)

2.4.5 Έντυπο Ανατροφοδότησης για την Ομάδα των Αδελφών

Μετά την ολοκλήρωση του προγράμματος υποστήριξης, τα πέντε παιδιά που συμμετείχαν στην ομάδα υποστήριξης συμπλήρωσαν ατομικά το Έντυπο Ανατροφοδότησης για την Ομάδα, ενώ ένα αντίστοιχο Έντυπο Ανατροφοδότησης συμπληρώθηκε και από τους γονείς των συμμετεχόντων. Τα συγκεκριμένα έντυπα ανατροφοδότησης βασίστηκαν στο Έντυπο Ανατροφοδότησης της Ομάδας των Αδελφών των Meyer και Vadasy (2003).

Το έντυπο ανατροφοδότησης των παιδιών περιείχε 10 ερωτήσεις σχετικά με την οργάνωση της ομάδας, τις δραστηριότητες και τις συζητήσεις που πραγματοποιήθηκαν ή θα έπρεπε να είχαν πραγματοποιηθεί κατά τη διάρκεια των συναντήσεων, τις συντονίστριες του προγράμματος και στις προτάσεις των παιδιών για τη βελτίωση παρόμοιων ομάδων υποστήριξης. Το έντυπο ανατροφοδότησης που δόθηκε στους γονείς είχε δυο επιμέρους

² Η συνολική βαθμολογία κάθε στρατηγικής υπολογίζεται πολλαπλασιάζοντας τη βαθμολογία της στην κλίμακα συχνότητας με την βαθμολογία της στην κλίμακα αποτελεσματικότητας.

³ Η συνολική βαθμολογία της ομάδας των στρατηγικών προκύπτει μετά από πρόσθεση της συνολικής βαθμολογίας κάθε στρατηγικής.

ενότητες. Στην πρώτη ενότητα, οι γονείς καλούνταν να εκφράσουν την ικανοποίησή τους για διάφορες παραμέτρους του προγράμματος υποστήριξης, επιλέγοντας την απάντησή τους από μια πενταβάθμια κλίμακα, οι τιμές της οποίας κυμαινόταν από *Πολύ απογοητευμένος* (τιμή «1») έως *Πολύ ικανοποιημένος* (τιμή «5»). Στη δεύτερη ενότητα οι γονείς καλούνταν να απαντήσουν σε 11 ερωτήσεις ανοιχτού τύπου, οι οποίες αφορούσαν στη συμμετοχή του παιδιού τους στην ομάδα υποστήριξης και στις προτάσεις τους για την οργάνωση και το σχεδιασμό μελλοντικών παρόμοιων προγραμμάτων υποστήριξης.

2.5 Σχεδιασμός και Υλοποίηση του Προγράμματος Υποστήριξης

Έρευνα 1

2.5.1 Πρώτο Στάδιο: Ατομικές συναντήσεις με τους γονείς και τα αδέρφια για τη συλλογή πληροφοριών

Τα 16 παιδιά που πήραν μέρος στην πρώτη έρευνα συμπλήρωσαν δυο ερευνητικά εργαλεία: α) το Ερωτηματολόγιο Γνώσεων για τον Αυτισμό (Knowledge of Autism Questionnaire), και β) το ερωτηματολόγιο για τις Σχέσεις των Αδελφών (Sibling Relationship Questionnaire-SRQ), και οι γονείς των παιδιών αυτών συμπλήρωσαν το έντυπο πληροφοριών. Τα ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν από τα παιδιά και τους γονείς κατά τη διάρκεια των δυο τελευταίων εβδομάδων του Νοεμβρίου 2006.

Λαμβάνοντας υπόψη τον τόπο διαμονής των γονέων και των παιδιών, χρησιμοποιήθηκαν δυο συγκεκριμένοι χώροι. Οι συμμετέχοντες που διέμεναν στο Βόλο και στη Λάρισα, συμπλήρωσαν τα ερωτηματολόγια στο Βόλο στον χώρο του γραφείου της συντονίστριας του προγράμματος. Οι συμμετέχοντες που διέμεναν στη Θεσσαλονίκη, συμπλήρωσαν τα ερωτηματολόγια στο γραφείο της συντονίστριας στην ίδια πόλη.

Αρχικά, ζητήθηκε από τους γονείς των αδελφών να προσέλθουν στο γραφείο ώστε να συμπληρώσουν το έντυπο πληροφοριών. Το έντυπο συμπληρώθηκε από τον ένα από τους δυο γονείς κάθε παιδιού, παρουσία των υπευθύνων. Στην συνέχεια, τα αδέρφια καλούνταν να συμπληρώσουν τα ερωτηματολόγια σε ατομικές συναντήσεις με τις συντονίστριες στους ίδιους χώρους σε κάθε πόλη, ώστε να περιοριστεί στο ελάχιστο η επίδραση των γονέων στις

απαντήσεις των παιδιών. Πριν τη συμπλήρωσή τους, οι συντονίστριες έδωσαν τις απαραίτητες πληροφορίες σε κάθε παιδί ξεχωριστά με την ενθάρρυνση να διατυπώσουν τις απορίες τους .

Έρευνα 2

2.5.2 Συλλογή Πληροφοριών κατά τη διάρκεια της Παρέμβασης

Στη δεύτερη έρευνα, η συλλογή των πληροφοριών πραγματοποιήθηκε σε δύο ή και τρεις διαφορετικές χρονικές στιγμές: α) πριν την παρέμβαση, β) κατά τη διάρκεια της (το Δεκέμβριο 2006) και γ) μετά την παρέμβαση (τον Φεβρουάριο 2007), και ο χώρος στον οποίο έγινε ήταν το γραφείο της συντονίστριας, ή ο χώρος όπου πραγματοποιούνταν οι συναντήσεις, ή τα σπίτια των παιδιών. Οι γνώσεις για τον αυτισμό που είχαν τα αδέλφια μετρήθηκαν με το ίδιο εργαλείο πριν την έναρξη του προγράμματος υποστήριξης (Έρευνα 1), και στο τέλος του προγράμματος υποστήριξης (Έρευνα 2).

Ο προσδιορισμός των απόψεων που είχαν τα παιδιά για τις σχέσεις με τα αδέλφια τους, πραγματοποιήθηκε σε τρεις διαφορετικές χρονικές στιγμές. Το ερωτηματολόγιο για τις σχέσεις των αδελφών συμπληρώθηκε: α) πριν την έναρξη του προγράμματος υποστήριξης (Έρευνα 1), β) μετά το τέλος της τέταρτης συνάντησης της ομάδας υποστήριξης, και γ) μετά την ολοκλήρωση του προγράμματος υποστήριξης. Οι στρατηγικές που χρησιμοποιούν τα αδέλφια για το χειρισμό δύσκολων καταστάσεων, εξετάστηκαν με το Kidcore, το οποίο συμπληρώθηκε από τα αδέλφια σε δυο διαφορετικές χρονικές στιγμές: α) μετά τη λήξη της τέταρτης συνάντησης της ομάδας των αδελφών, και β) μετά την ολοκλήρωση του προγράμματος παρέμβασης.

Οι δυο γονείς κάθε παιδιού συμπλήρωσαν πριν την έναρξη του προγράμματος υποστήριξης το Ερωτηματολόγιο για τις Γνώσεις σχετικά με τον Αυτισμό, καθώς και το Ερωτηματολόγιο για τις Σχέσεις των Αδελφών, ώστε να προσδιοριστούν οι απόψεις τους σχετικά με τις σχέσεις των παιδιών τους. Το Ερωτηματολόγιο για τις Σχέσεις των αδελφών, συμπληρώθηκε από τους δυο γονείς κάθε παιδιού και για δεύτερη φορά, μετά την ολοκλήρωση του προγράμματος υποστήριξης. Για το ένα από τα πέντε παιδιά, το ερωτηματολόγιο συμπληρώθηκε μόνο από τη μητέρα, λόγω δυσμενών οικογενειακών συνθηκών. Κατά συνέπεια, τα ερωτηματολόγια της έρευνας 2 δόθηκαν σε εννέα γονείς, και συμπληρώθηκαν είτε στο χώρο του γραφείου είτε στα σπίτια των παιδιών. Ο ένας γονέας ενός παιδιού, παρά την αρχική του θετική απάντηση τελικά δεν συμπλήρωσε το ερωτηματολόγιο Γνώσεων για τον αυτισμό. Έτσι, συνολικά οκτώ γονείς

συμπλήρωσαν το Ερωτηματολόγιο για τις Γνώσεις σχετικά με τον Αυτισμό και εννέα γονείς συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο για τις Σχέσεις των Αδελφών.

2.5.3 Αξιολόγηση του Προγράμματος Υποστήριξης

Η αξιολόγηση του προγράμματος υποστήριξης των αδελφών, πραγματοποιήθηκε τόσο από τα παιδιά που πήραν μέρος σε αυτό όσο και από τους γονείς των παιδιών. Η αξιολόγηση του προγράμματος έγινε με τη συμπλήρωση του Έντυπου Ανατροφοδότησης της Ομάδας, το οποίο περιείχε ερωτήσεις σχετικά με την οργάνωση και το σχεδιασμό του προγράμματος. Το συγκεκριμένο ερευνητικό εργαλείο συμπληρώθηκε μετά το τέλος των συναντήσεων της ομάδας, στο χώρο του γραφείου, ή στο χώρο στον οποίο πραγματοποιούνταν οι συναντήσεις της ομάδας ή τέλος στο σπίτι των παιδιών. Το Έντυπο Ανατροφοδότησης για τους γονείς, συμπληρώθηκε από τον ένα γονέα κάθε παιδιού (συνήθως τη μητέρα), και μόνο για ένα από τα παιδιά συμπληρώθηκε και από τους δυο γονείς.

Το Έντυπο Ανατροφοδότησης για τους γονείς χρησιμοποιήθηκε επίσης για να προσδιοριστεί η κοινωνική εγκυρότητα της παρούσας έρευνας. Η κοινωνική εγκυρότητα μιας έρευνας γενικά αναφέρεται στο εάν η εστίαση της παρέμβασης και οι αλλαγές που παρατηρήθηκαν στις συμπεριφορές των παιδιών συγκλίνουν με τον κυρίαρχο τύπο συμπεριφοράς που συναντάται στην κοινωνία (Kazdin, 1982).

2.6 Πρόγραμμα παρέμβασης για την υποστήριξη παιδιών που έχουν αδέρφια με αυτισμό

2.6.1 Χώρος υλοποίησης του Προγράμματος

Όλες οι συναντήσεις της ομάδας των παιδιών πραγματοποιήθηκαν σε μία αίθουσα στο κτίριο του πανεπιστημίου στην πόλη του Βόλου. Πιο συγκεκριμένα, η αίθουσα αυτή επιλέχθηκε γιατί ήταν προσβάσιμη από όλους τους συμμετέχοντες, αφού το πανεπιστήμιο βρίσκεται σε ένα κεντρικό σημείο της πόλης. Η αίθουσα των συναντήσεων της ομάδας τηρούσε τις απαραίτητες προδιαγραφές ώστε να είναι δυνατή η υλοποίηση των δραστηριοτήτων της ομάδας. Συγκεκριμένα, η αίθουσα αυτή ήταν η μοναδική αίθουσα του τελευταίου ορόφου του κτιρίου, και πρόσφερε την απαραίτητη για τις συναντήσεις απομόνωση και ησυχία. Η αίθουσα ήταν πολύ φωτεινή με δυνατότητα για επαρκή τεχνητό φωτισμό.

Επιπλέον, ήταν ένας χώρος πολύ μεγάλος που μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες της ομάδας σε διαφορετικές στιγμές και για διαφορετικές δραστηριότητες. Στο κεντρικό σημείο της αίθουσας υπήρχαν πολλά στρώματα, ώστε να μπορούν να γίνουν σε αυτόν όλες οι ομαδικές συζητήσεις και κάποιες δραστηριότητες ζωγραφικής ή χειροτεχνίας. Τα μέλη της ομάδας μπορούσαν εδώ να εργαστούν είτε ομαδικά είτε σε ζεύγη, ενώ υπήρχε και η δυνατότητα για ατομική εργασία ή απομάκρυνση όταν κάποιο από τα παιδιά ένιωθε την ανάγκη να απομονωθεί από τους υπόλοιπους. Στη μια πλευρά της αίθουσας ήταν τοποθετημένοι τρεις μεγάλοι ξύλινοι πάγκοι οι οποίοι χρησιμοποιούνταν κατά την ώρα του φαγητού. Επιπλέον, σε αυτούς τοποθετούνταν τα απαραίτητα για τις συναντήσεις υλικά και επίσης τα παιδιά μπορούσαν να καθίσουν εδώ για ένα μικρό διάλειμμα. Τέλος, στην αίθουσα υπήρχε αρκετός ελεύθερος χώρος χωρίς επικίνδυνα αντικείμενα ή σημεία, το πάτωμα του οποίου καλύπτονταν από ξύλο ώστε να αποτελεί ένα ασφαλές μέρος για τις κινητικές δραστηριότητες και τα ομαδικά παιχνίδια της ομάδας.

2.6.2 Χρόνος υλοποίησης του προγράμματος

Το πρόγραμμα υποστήριξης των αδελφών υλοποιήθηκε σε μια χρονική περίοδο τριών μηνών από το Δεκέμβριο του 2006 έως τον Φεβρουάριο του 2007 και συμπεριλάμβανε 10 συναντήσεις. Οι τέσσερις πρώτες συναντήσεις πραγματοποιήθηκαν σε 4 συνεχόμενες εβδομάδες, και οι επόμενες συναντήσεις πραγματοποιήθηκαν σε 6 συνεχόμενες εβδομάδες, μετά από ένα διάστημα 4 εβδομάδων κατά τη διάρκεια του οποίου δεν πραγματοποιήθηκαν συναντήσεις. Η ημέρα που επιλέχθηκε για την πραγματοποίηση των συναντήσεων ήταν το Σάββατο και πιο συγκεκριμένα τα πρωινά του Σαββάτου, αφού σύμφωνα με προηγούμενες έρευνες αξιολόγησης προγραμμάτων υποστήριξης, η συγκεκριμένη ημέρα είναι αυτή την οποία συνήθως προτιμούν τα παιδιά για τις συναντήσεις των ομάδων (D'Arcy, 2005 Dyson, 1998). Οι συναντήσεις της ομάδας είχαν τρίωρη διάρκεια (10.00 - 13.00). Οι συγκεκριμένες ώρες επιλέχθηκαν αφού τα παιδιά θα ήταν πιο ξεκούραστα και η συμμετοχή τους θα ήταν μεγαλύτερη, καθώς δεν επηρέαζαν το ήδη υπάρχον καθημερινό πρόγραμμα των συμμετεχόντων.

2.6.3 Περιεχόμενο του Προγράμματος Υποστήριξης

Το πρόγραμμα της ομάδας υποστήριξης σχεδιάστηκε με τέτοιο τρόπο ώστε να στοχεύει στη δημιουργία συνθηκών ώστε τα αδέλφια να εκφράσουν τα συναισθήματά τους, τις εμπειρίες και

τις καταστάσεις που βιώνουν καθημερινά με τα αδέρφια τους με αυτισμό και να τα συζητήσουν σε ένα φιλικό περιβάλλον αποδοχής. Επίσης, ο σχεδιασμός του προγράμματος είχε στόχο την προτροπή και παροχή κινήτρων στα αδέρφια ώστε να βελτιώσουν και να αυξήσουν τις γνώσεις τους για τον αυτισμό, να μοιραστούν στρατηγικές χειρισμού δύσκολων συμπεριφορών των αδελφών τους με αυτισμό, και να έχουν ευχάριστες και διασκεδαστικές στιγμές μεταξύ τους.

Οι συντονίστριες της ομάδας συμμετείχαν μαζί με τα παιδιά σε όλες σχεδόν τις δραστηριότητες, γεγονός που σηματοδότησε την οικειότητα ανάμεσα στα μέλη της ομάδας και βοήθησε τους συμμετέχοντες να νιώσουν πιο άνετα κατά την υλοποίηση των δραστηριοτήτων. Η ύπαρξη δεύτερης συντονίστριας κατά τη διάρκεια του προγράμματος ήταν βοηθητική, αφού διευκόλυνε το σχεδιασμό, την πορεία των συναντήσεων και την αξιολόγηση του προγράμματος. Με την ύπαρξη δυο συντονιστριών υπήρχε η δυνατότητα η μια από αυτές να συμμετέχει στη δραστηριότητα ενώ παράλληλα η άλλη παρατηρούσε ή καθοδηγούσε τη διαδικασία, και επίσης έτσι διευκολυνόταν ο διαχωρισμός των παιδιών σε δυο ομάδες.

Οι στόχοι των δυο πρώτων συναντήσεων της ομάδας ήταν η γνωριμία των αδελφών και η εγκαθίδρυση δεσμών μεταξύ τους, μέσα από την ανταλλαγή γενικών πληροφοριών και στοιχείων σχετικά με τους εαυτούς τους, τις οικογένειές τους και τα αδέρφια τους με αυτισμό. Στόχος της τρίτης συνάντησης ήταν να εκφράσουν τα αδέρφια τις επιθυμίες τους σχετικά με την πορεία της ομάδας υποστήριξης και να μοιραστούν εμπειρίες από την καθημερινή ζωή τους με τα παιδιά με ΔΑΦ, ενώ με την τέταρτη συνάντηση επιτεύχθηκε η αναγνώριση κοινών στοιχείων καθώς και διαφορών στις σχέσεις των παιδιών με τα αδέρφια τους με ΔΑΦ. Οι στόχοι της πέμπτης, της έκτης και της έβδομης συνάντησης ήταν κυρίως η έκφραση των συναισθημάτων των παιδιών για τα αδέρφια τους, η συζήτηση δύσκολων καταστάσεων που βιώνουν τα παιδιά με τα αδέρφια τους με αυτισμό, και η ανταλλαγή στρατηγικών και τρόπων επίλυσης και χειρισμού των καταστάσεων αυτών. Τέλος, οι άλλες τρεις συναντήσεις αφορούσαν στη βελτίωση της γνώσης των αδελφών για τον αυτισμό και ξανά στην ανταλλαγή συναισθημάτων και εμπειριών των παιδιών από τη ζωή με τα αδέρφια τους με αυτισμό.

Το πρόγραμμα της ομάδας σχεδιάστηκε ώστε να περιλαμβάνει συζητήσεις, παιχνίδια ρόλων, κινητικά παιχνίδια και δραστηριότητες που προωθούσαν την ομαδική συνεργασία, καθώς και δραστηριότητες ζωγραφικής και χειροτεχνίας. Ο σχεδιασμός των δραστηριοτήτων βασίστηκε στις προσδοκίες των παιδιών και των γονέων τους όπως αυτές προέκυψαν μέσα από το Έντυπο Εγγραφής στην ομάδα των αδελφών, σε προτάσεις των παιδιών κατά τη διάρκεια των

συναντήσεων, και σε προηγούμενες έρευνες παρουσίασης και αξιολόγησης παρόμοιων ομάδων υποστήριξης, από όπου και προσαρμόστηκαν κατάλληλα. Επίσης, ο σχεδιασμός των δραστηριοτήτων ήταν βασισμένος στο βιβλίο των Meyer και Vadasy (2003), στο οποίο περιγράφονται αναλυτικά δραστηριότητες κατάλληλες για ομάδες παιδιών που έχουν αδέρφια με αναπηρία, και στο βιβλίο των Αρχοντάκη και Φιλίππου (2003), στο οποίο περιγράφονται αναλυτικά βιωματικές ασκήσεις κατάλληλες για την εμπύχωση ομάδων παιδιών ή ενηλίκων.

Σε καθεμιά από τις δέκα συναντήσεις της ομάδας υποστήριξης ακολουθούσαν συγκεκριμένη δομή (Πίνακας 2.6.3), σύμφωνα με την οποία οι συναντήσεις άρχιζαν συνήθως με δραστηριότητες που απαιτούσαν από τα παιδιά χαμηλά ποσοστά ενέργειας. Οι δραστηριότητες ήταν ομαδικές ή κατά ζεύγη χωρίς ιδιαίτερη κίνηση στον χώρο. Στη συνέχεια και για το μεγαλύτερο μέρος των συναντήσεων πραγματοποιούνταν δραστηριότητες που απαιτούσαν την κατανάλωση χαμηλού έως υψηλού ποσοστού ενέργειας, οι οποίες μπορούσαν να είναι δραστηριότητες χειροτεχνίας και ζωγραφικής, συζητήσεις, παιχνίδια ρόλων και κινητικά παιχνίδια. Αυτές γινόταν με τη συμμετοχή όλων των μελών της ομάδας (παιδιών και συντονιστριών) σε ζευγάρια, ατομικά ή ομαδικά. Οι δραστηριότητες συζήτησης πραγματοποιούνταν συνήθως πριν την εφαρμογή των κινητικών παιχνιδιών, ώστε να περιοριστεί η δυσκολία επαναφοράς των παιδιών (κυρίως των μικρότερων σε ηλικία παιδιών) στη συζήτηση μετά από τις κινητικές δραστηριότητες. Λίγο πριν ολοκληρωθούν οι συναντήσεις της ομάδας πραγματοποιούνταν συνήθως δραστηριότητες ομαδικές που απαιτούσαν από τα παιδιά χαμηλά ποσοστά ενέργειας. Στο τέλος κάθε συνάντησης και πριν τα παιδιά φύγουν, όλα τα μέλη της ομάδας συγκεντρωνόταν για την ώρα του φαγητού, κατά τη διάρκεια της οποίας είχαν ελεύθερη συζήτηση.

Κατά την υλοποίηση των συναντήσεων προέκυψε μια δυσκολία η οποία αφορούσε στην καθυστέρηση κάποιων παιδιών να προσέλθουν στο χώρο των συναντήσεων. Για το λόγο αυτό η αρχική μισή ώρα κάθε συνάντησης καθορίστηκε ως χρόνος προσέλευσης των παιδιών. Ο καθορισμός του αρχικού μισάωρου ως χρόνο προσέλευσης φάνηκε αποτελεσματική λύση αφού πρόσφερε στα αδέρφια τη δυνατότητα να εξοικειωθούν με το χώρο, να χαιρετήσουν και να συζητήσουν με τους υπόλοιπους συμμετέχοντες πριν την έναρξη των δραστηριοτήτων της συνάντησης.

Ωρολόγιο Πρόγραμμα Συναντήσεων	Δραστηριότητες
10.00-10.30	Προσέλευση των παιδιών
10.30-11.00	Μία ή δυο δραστηριότητες έναρξης
11.00-12.00	Δύο ή τρεις δραστηριότητες συζήτησης ή ζωγραφικής/χειροτεχνίας, ή παιχνίδια ρόλων
12.00-12.30	Ένα ή δυο κινητικά παιχνίδια
12.30-13.00	Ελεύθερη συζήτηση και διάλειμμα για φαγητό

Πίνακας 2.6.3. Ωρολόγιο πρόγραμμα συναντήσεων της ομάδας υποστήριξης των αδελφών.

Κεφάλαιο 3^ο :
ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ
ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Κεφάλαιο 3^ο ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Με στόχο την αναζήτηση απαντήσεων στα ερευνητικά ερωτήματα που τέθηκαν σε κάθε έρευνα, κρίθηκε απαραίτητη η ανάλυση των δεδομένων που προήλθαν από τους συμμετέχοντες – γονείς και παιδιά. Η στατιστική επεξεργασία των αποτελεσμάτων πραγματοποιήθηκε με τη χρήση του προγράμματος Microsoft Office Excel. Η στατιστική ανάλυση των δεδομένων της πρώτης και δεύτερης έρευνας δεν ήταν εφικτή εξαιτίας του μικρού δείγματος των ερευνών. Η επεξεργασία των δεδομένων έγινε ομαδικά (οι συμμετέχοντες μελετήθηκαν στο σύνολό τους ως ομάδα) αλλά και ατομικά (καθένας από τους συμμετέχοντες μελετήθηκε ξεχωριστά, ως διαφορετική περίπτωση). Τα αποτελέσματα της επεξεργασίας των δεδομένων παρουσιάζονται σε αυτό το κεφάλαιο.

Έρευνα 1

Η πρώτη μελέτη υλοποιήθηκε με στόχο τη διερεύνηση των γνώσεων που έχουν τα τυπικώς αναπτυσσόμενα αδέλφια παιδιών με αυτισμό για τις Διαταραχές Αυτιστικού Φάσματος (ΔΑΦ), και των αντιλήψεων τους για τις σχέσεις με τα αδέλφια τους.

3.1 Γνώσεις των αδελφών για τις Διαταραχές Αυτιστικού Φάσματος

Στον Πίνακα 3.1 παρουσιάζονται τα ευρήματα που προέκυψαν από την ανάλυση των δεδομένων του Ερωτηματολογίου για τις Γνώσεις σχετικά με τον Αυτισμό των Ross και Cuskelly (2006). Όπως προκύπτει από τον πίνακα, τα αδέλφια είχαν μέτρια γνώση και κατανόηση για τις Διαταραχές Αυτιστικού Φάσματος (Μ.Ο.= 13.25, Τ.Α.= 2.41) και απάντησαν σωστά σε ένα ποσοστό 63% των ερωτήσεων του Ερωτηματολογίου για τις Γνώσεις σχετικά με τον Αυτισμό.

Σωστές Απαντήσεις Παιδιών (N=16)	
Μέσος Όρος	13.25
Τυπική Απόκλιση	2.41
Κεντρική Τιμή	13
Επικρατούσα Τιμή	11
Εύρος	8
Ελάχιστη Τιμή	9
Μέγιστη Τιμή	17

Πίνακας 3.1. Βασικά στατιστικά στοιχεία περιγραφής των σωστών απαντήσεων των 16 παιδιών της 1^{ης} Μελέτης.

Τα περισσότερα παιδιά ($n= 14$) απάντησαν σωστά σε τρεις ερωτήσεις του ερωτηματολογίου, που σχετιζόταν με την επιδημιολογία (ερώτηση 1) και τα χαρακτηριστικά του αυτισμού (ερώτηση 13 και ερώτηση 16). Οι περισσότερες λανθασμένες απαντήσεις δόθηκαν από τα αδέλφια στην ερώτηση 5 ($n= 12$) που αφορούσε στην επιδημιολογία της διαταραχής και στην ερώτηση 11 ($n= 11$) που αφορούσε την εξέλιξη του αυτισμού.

3.2 Αντιλήψεις των παιδιών για τις Σχέσεις με τα Αδέλφια τους

Από την εξέταση των απόψεων των παιδιών για τις σχέσεις με τα αδέλφια τους προέκυψε πως οι συμμετέχοντες θεωρούσαν αρκετά θετικές τις σχέσεις με τα αδέλφια τους με αυτισμό. Στον Πίνακα 3.2, παρουσιάζονται οι μέσοι όροι και οι τυπικές αποκλίσεις, που προέκυψαν από τις απαντήσεις των συμμετεχόντων σε καθεμιά από τις 16 υποκλίμακες του Ερωτηματολογίου για τις Σχέσεις των Αδελφών.

Πιο αναλυτικά, τα παιδιά θεωρούσαν πως στις σχέσεις με τα αδέλφια τους υπήρχε υψηλός βαθμός στοργής και θαυμασμού για τον αδελφό τους με αυτισμό. Επίσης, τα αδέλφια δήλωσαν πως η περιποίηση του αδελφού με αυτισμό, ο θαυμασμός από τον αδελφό, καθώς και η παρέα, η προκοινωνική συμπεριφορά και η ομοιότητα με τα αδέλφια τους ήταν σε μέτρια επίπεδα. Παρόμοια οι συμμετέχοντες θεωρούσαν πως η εύνοια από τους γονείς προς τα αδέλφια τους καθώς και το επίπεδο των συγκρούσεων με τα αδέλφια τους ήταν σε μέτρια επίπεδα. Τέλος, οι

συμμετέχοντες δήλωσαν πως η στενή σχέση με τα αδέρφια τους με αυτισμό, η κυριαρχία προς και από τα αδέρφια τους, καθώς και ο συναγωνισμός, ο ανταγωνισμός και η περιποίηση από τα αδέρφια τους υπήρχαν σε χαμηλό επίπεδο στις σχέσεις τους. Οι τυπικές αποκλίσεις των απαντήσεων των παιδιών είναι μικρές, και αυτό δείχνει πως οι απόψεις όλων των συμμετεχόντων για τις σχέσεις με τα αδέρφια τους ήταν παρόμοιες. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός πως τα παιδιά δε θεωρούσαν τις σχέσεις με τα αδέρφια τους άριστες σε καμιά από τις 16 υποκλίμακες του ερωτηματολογίου.

Υποκλίμακες	Μέσοι Όροι	Τυπικές Αποκλίσεις
Στοργή	4.12	1.12
Θαυμασμός του αδελφού	4.08	0.56
Περιποίηση του αδελφού	3.41	1.09
Θαυμασμός από τον αδελφό	3.35	0.98
Συντροφιά/Παρέα	3.35	1.01
Προκοινωνική Συμπεριφορά ⁴	3.25	1.10
Εύνοια Πατέρα	3.06	0.70
Εύνοια Μητέρας	2.89	0.62
Ομοιότητα	2.83	0.69
Συγκρούσεις	2.62	1.06
Οικειότητα/Στενή Σχέση	2.25	1.27
Κυριαρχία στον αδελφό	2.14	0.88
Συναγωνισμός	2.10	0.59
Περιποίηση από τον αδελφό	2.00	0.92
Ανταγωνισμός	1.95	1.09
Κυριαρχία από τον αδελφό	1.91	0.88

Πίνακας 3.2. Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των απαντήσεων των συμμετεχόντων σε κάθε υποκλίμακα του ερωτηματολογίου για τις σχέσεις των αδελφών.

⁴ Πρόκειται για μια συμπεριφορά που πρέπει να αναπτύξει επαρκώς το παιδί σε ηλικία 4-5 ετών, και η οποία στοχεύει στην προσφορά βοήθειας από το άτομο σε άλλα άτομα.

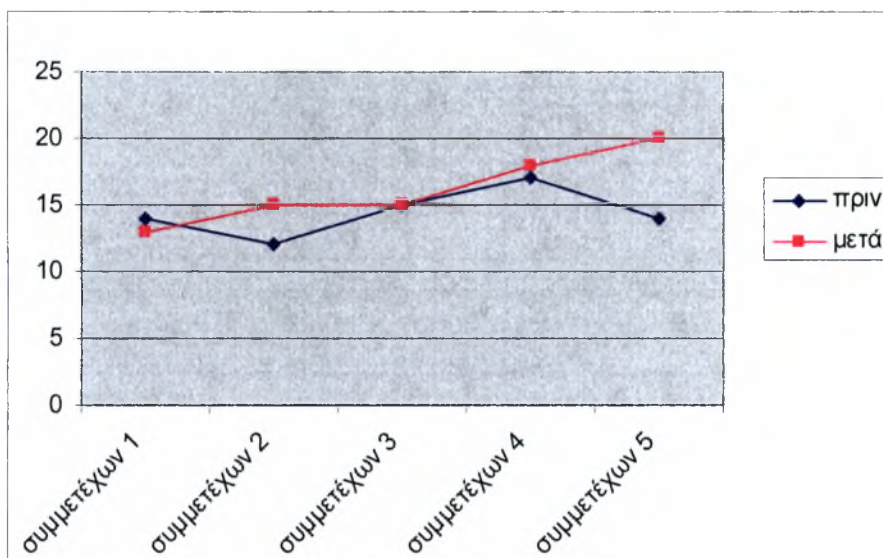
Έρευνα 2

Η δεύτερη έρευνα πραγματοποιήθηκε με σκοπό να εξετάσει τις γνώσεις της ομάδας των αδελφών για τις ΔΑΦ, τις απόψεις τους για τις σχέσεις με τα αδέλφια τους, και τέλος, τις στρατηγικές που χρησιμοποιούν για να χειριστούν δύσκολες και αγχογόνες καταστάσεις στην καθημερινή ζωή με τα αδέλφια τους, μετά την συμμετοχή τους σε ένα πρόγραμμα ψυχοκοινωνικής υποστήριξης για αδέλφια παιδιών με αυτισμό. Σε αυτή την ενότητα, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα που προέκυψαν από τα ερευνητικά εργαλεία σε κάθε φάση συλλογής πληροφοριών της έρευνας 2. Επιπλέον, στην έρευνα 2 εξετάστηκαν οι γνώσεις που είχαν για τον αυτισμό οι γονείς των παιδιών που συμμετείχαν στην ομάδα, όπως και οι αντιλήψεις τους για τις σχέσεις των παιδιών τους. Τέλος, το πρόγραμμα υποστήριξης αξιολογήθηκε από τα παιδιά και τους γονείς τους.

3.3 Γνώσεις των αδελφών που συμμετείχαν στο πρόγραμμα παρέμβασης και των γονέων τους για τις Διαταραχές Αυτιστικού Φάσματος

3.3.1 Γνώσεις των αδελφών για τον Αυτισμό

Η εξέταση των γνώσεων των πέντε τυπικώς αναπτυσσόμενων αδελφών σχετικά με τις Διαταραχές Αυτιστικού Φάσματος πραγματοποιήθηκε σε δυο φάσεις: πριν και μετά την συμμετοχή τους στο πρόγραμμα παρέμβασης. Για τη μελέτη των γνώσεων των παιδιών χρησιμοποιήθηκε η οπτική ανάλυση των τιμών (visual inspection), με τη χρήση του γραφήματος 3.3.1, στο οποίο παρουσιάζονται οι σωστές απαντήσεις των παιδιών πριν και μετά την παρέμβαση. Η ομάδα των αδελφών είχε μέτρια γνώση για τον αυτισμό (M.O.= 14.4, T.A.= 1.82) πριν από την παρέμβαση. Μετά τη συμμετοχή των παιδιών στο πρόγραμμα υποστήριξης παρατηρήθηκε μια μικρή αύξηση στο επίπεδο κατανόησης της διαταραχής (M.O.= 16.2, T.A.= 2.77). Πριν τη συμμετοχή τους στο πρόγραμμα, τα αδέλφια απάντησαν σωστά κατά μέσο όρο σε ποσοστό 69% των ερωτήσεων του ερωτηματολογίου, ενώ μετά την παρέμβαση το ποσοστό αυξήθηκε σε 77%.

Γράφημα 3.3.1. Αριθμός σωστών απαντήσεων ανά παιδί στο ερωτηματολόγιο γνώσεων για τις ΔΑΦ πριν και μετά την παρέμβαση.

Όπως προκύπτει από το παραπάνω γράφημα, το ένα από τα πέντε παιδιά (3^{ος} συμμετέχων) είχε σταθερό επίπεδο γνώσεων πριν και μετά τη συμμετοχή του στην ομάδα. Τα υπόλοιπα τέσσερα παιδιά είχαν μικρή αύξηση στις γνώσεις τους, και μόνο για ένα παιδί (5^{ος} συμμετέχων) υπήρξε σημαντική αύξηση στις γνώσεις του μετά τη συμμετοχή του στο πρόγραμμα παρέμβασης.

Οι ερωτήσεις στις οποίες δόθηκαν από τα παιδιά οι περισσότερες σωστές απαντήσεις κατά την αρχική μέτρηση σχετιζόταν με τα χαρακτηριστικά του αυτισμού (ερωτήσεις 2, 3, 13, 17, 20) και με την αιτιολογία της διαταραχής (ερώτηση 9). Μετά την παρέμβαση, οι ερωτήσεις στις οποίες και τα πέντε παιδιά απάντησαν σωστά αφορούσαν στην επιδημιολογία (ερώτηση 1), στην αιτιολογία (ερώτηση 9) και στα χαρακτηριστικά του αυτισμού (ερωτήσεις 2, 12, 13, 15, 16, 18). Οι περισσότερες λανθασμένες απαντήσεις δόθηκαν από τα παιδιά, και πριν και μετά από την παρέμβαση, σε μια ερώτηση που αφορούσε στην επιδημιολογία της αυτιστικής διαταραχής (ερώτηση 5). Για τρεις από τις ερωτήσεις του ερωτηματολογίου, οι οποίες σχετιζόταν με την αιτιολογία (ερώτηση 9) και τα χαρακτηριστικά της διαταραχής (ερωτήσεις 2, 13), τα αδέλφια είχαν σταθερές σωστές απαντήσεις πριν και μετά από την παρέμβαση.

3.3.2 Γνώσεις των γονέων των συμμετεχόντων για τον αυτισμό

Οι γονείς των πέντε παιδιών που πήραν μέρος στο πρόγραμμα παρέμβασης συμπλήρωσαν το ίδιο ερωτηματολόγιο γνώσεων για τις Διαταραχές Αυτιστικού Φάσματος. Από την ανάλυση των δεδομένων προέκυψε πως οι γονείς είχαν καλή γνώση και κατανόηση του αυτισμού (Μ.Ο.= 18, Τ.Α.= 1.31), όπως φαίνεται και στον Πίνακα 3.3.2. Οι γονείς απάντησαν σωστά σε ποσοστό 85.71% των ερωτήσεων.

Σωστές Απαντήσεις Γονέων (N=8)	
Μέσος Όρος	18
Τυπική Απόκλιση	1.31
Κεντρική Τιμή	18.5
Επικρατούσα Τιμή	19
Εύρος	3
Ελάχιστη Τιμή	16
Μέγιστη Τιμή	19

Πίνακας 3.3.2. Βασικά στατιστικά στοιχεία περιγραφής σωστών απαντήσεων των γονέων της 2^{ης} έρευνας.

Οι ερωτήσεις του ερωτηματολογίου των γνώσεων στις οποίες οι γονείς έδωσαν τις περισσότερες λανθασμένες απαντήσεις, αφορούσαν στην επιδημιολογία της διαταραχής (ερωτήσεις 5 και 6). Όλοι οι γονείς έδωσαν τις περισσότερες σωστές απαντήσεις στις ερωτήσεις που σχετιζόταν με την επιδημιολογία (ερώτηση 1), την αιτιολογία (ερώτηση 9), την εξέλιξη (ερώτηση 11) και τα χαρακτηριστικά του αυτισμού (ερωτήσεις 2, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20).

3.3.3 Σύγκριση των γνώσεων για τον αυτισμό που είχαν οι γονείς και τα παιδιά τους, πριν τη συμμετοχή των παιδιών στο πρόγραμμα παρέμβασης.

Από την σύγκριση των γνώσεων των γονέων για τον αυτισμό με τις αντίστοιχες γνώσεις των παιδιών τους, προκύπτει πως η γνώση των γονέων για τη διαταραχή ήταν σε υψηλότερο επίπεδο (Μ.Ο.= 18, Τ.Α.= 1.31) σε σχέση με τη γνώση των παιδιών τους (Μ.Ο.= 14.4, Τ.Α.= 1.82) πριν την συμμετοχή τους στο πρόγραμμα.

Οι γονείς όπως και τα αδέλφια έδωσαν τις περισσότερες λανθασμένες απαντήσεις στην ίδια ερώτηση η οποία σχετιζόταν με την επιδημιολογία της αυτιστικής διαταραχής (ερώτηση 5). Ομοιότητα βρέθηκε και στις ερωτήσεις στις οποίες δόθηκαν οι περισσότερες σωστές απαντήσεις. Όλα τα αδέλφια και οι γονείς τους απάντησαν σωστά σε ερωτήσεις για την επιδημιολογία (ερώτηση 9) και τα χαρακτηριστικά του αυτισμού (ερωτήσεις 2, 9, 13, 17 και 20).

Εξετάζοντας τις γνώσεις καθενός από τα παιδιά σε σχέση με τις αντίστοιχες γνώσεις των γονέων ή του γονέα του, φαίνεται ότι υπάρχει μερική σύγκλιση των γνώσεων για τον αυτισμό ανάμεσα στα παιδιά και τους γονείς τους. Ωστόσο, οι γνώσεις των παιδιών είναι αρκετά περιορισμένες σε σχέση με των γονέων τους και η κατανόησή τους για τον αυτισμό ελλιπής σε σχέση με την αντίστοιχη των γονέων τους.

Πιο συγκεκριμένα, τρία από τα πέντε παιδιά (1^{ος}, 2^{ος} και 5^{ος} συμμετέχων), έχουν μέτριο επίπεδο γνώσεων του αυτισμού, ενώ οι αντίστοιχες γνώσεις των γονέων τους είναι σε υψηλότερο επίπεδο. Το επόμενο παιδί (3^{ος} συμμετέχων) έχει μέτρια γνώση για τις ΔΑΦ και το ίδιο ισχύει και για τη μητέρα του. Το τελευταίο παιδί (4^{ος} συμμετέχων) έχει καλό επίπεδο γνώσεων (17 σωστές απαντήσεις) και το επίπεδο γνώσεων των γονέων του είναι επίσης καλό (μέσος όρος σωστών απαντήσεων = 19).

Οι λανθασμένες απαντήσεις κάθε παιδιού εξετάστηκαν σε σχέση με τις λανθασμένες απαντήσεις των γονέων του. Για δυο από τα παιδιά (2^{ος} & 5^{ος} συμμετέχων), οι ερωτήσεις στις οποίες οι γονείς τους έδωσαν λανθασμένες απαντήσεις συμπίπτουν με τις ερωτήσεις στις οποίες απάντησαν λάθος και τα παιδιά. Για τα υπόλοιπα τρία παιδιά, κάποιες από τις ερωτήσεις στις οποίες απάντησαν λάθος ήταν οι ίδιες με τις ερωτήσεις όπου δόθηκαν λανθασμένες απαντήσεις και από τους γονείς τους, ωστόσο οι περισσότερες λανθασμένες απαντήσεις των παιδιών διέφεραν από τις λανθασμένες απαντήσεις των γονέων τους.

Ακόμη, ήταν αξιοσημείωτο ότι ο αριθμός των σωστών απαντήσεων των γονέων κάθε παιδιού ήταν ίδιος (αυτό ίσχυε για τα δυο από τα τρία ζευγάρια γονέων, και μόνο σε ένα από τα ζευγάρια παρατηρήθηκε μικρή διαφορά στις απαντήσεις των γονέων). Επίσης, σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις οι γονείς έδιναν τις ίδιες λανθασμένες απαντήσεις.

3.4 Αντιλήψεις της ομάδας των παιδιών και των γονέων τους για τις Σχέσεις των Αδελφών

3.4.1 Απόψεις των συμμετεχόντων παιδιών για τις Σχέσεις με τα αδέρφια τους με αυτισμό

Το Ερωτηματολόγιο για τις Σχέσεις των Αδελφών χρησιμοποιήθηκε στην έρευνα 2 για να εξετάσει τις αντιλήψεις των πέντε τυπικώς αναπτυσσόμενων παιδιών για τις σχέσεις με τα αδέρφια τους με αυτισμό, πριν τη συμμετοχή τους στο πρόγραμμα παρέμβασης, κατά τη διάρκεια, και μετά τη συμμετοχή τους στο πρόγραμμα. Από τις απαντήσεις των συμμετεχόντων στις ερωτήσεις του ερωτηματολογίου, προκύπτει πως τα παιδιά θεωρούσαν τις σχέσεις με τα αδέρφια τους αρκετά θετικές και στις τρεις χρονικές στιγμές της μέτρησης (Πίνακας 3.4.1).

Υποκλίμακες	Πριν την 1 ^η συνάντηση της ομάδας		Μετά την 4 ^η συνάντηση της ομάδας		Μετά τη 10 ^η συνάντηση της ομάδας	
	Μέσοι όροι	Τυπικές αποκλίσεις	Μέσοι όροι	Τυπικές αποκλίσεις	Μέσοι όροι	Τυπικές αποκλίσεις
Στοργή	4.20	1.61	4.53	0.45	4.27	0.76
Θαυμασμός αδελφού	3.80	0.73	4.53	0.51	4.20	0.84
Περιποίηση αδελφού	3.73	1.44	4.13	1.15	4.13	0.93
Εύνοια Πατέρα	3.33	0.67	2.93	0.98	3.00	1.03
Εύνοια Μητέρας	3.27	0.49	2.47	0.96	2.47	1.02
Συγκρούσεις	3.20	1.07	1.73	0.72	1.67	0.66
Συντροφιά/Παρέα	3.20	0.84	3.93	1.01	3.53	1.07
Προκοινωνική Συμπεριφορά	3.07	1.36	3.60	1.42	3.53	0.99
Ομοιότητα	2.80	0.69	3.20	0.38	3.33	1.45
Στενή Σχέση/Οικειότητα	2.60	1.85	2.13	1.58	2.40	1.53
Θαυμασμός από αδελφό	2.53	1.07	3.33	1.62	3.40	1.82
Κυριαρχία στον αδελφό	2.53	1.02	2.27	1.01	2.40	1.59
Συναγωνισμός	2.53	0.38	2.13	0.73	2.13	1.04
Περιποίηση από αδελφό	2.07	1.14	1.87	1.44	2.67	1.76
Ανταγωνισμός	1.93	1.01	1.40	0.59	1.27	0.37
Κυριαρχία από αδελφό	1.73	0.83	1.87	0.90	1.53	0.60

Πίνακας 3.4.1. Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις της ομάδας των αδελφών, σε κάθε υποκλίμακα του ερωτηματολογίου για τις σχέσεις των αδελφών, στις τρεις χρονικές στιγμές κατά τη διάρκεια της παρέμβασης.

Εξετάζοντας τους μέσους όρους των απαντήσεων των παιδιών στις υποκλίμακες του ερωτηματολογίου, προκύπτει πως τα παιδιά, πριν τη συμμετοχή τους στο πρόγραμμα παρέμβασης θεωρούσαν πως στη σχέση με τα αδέρφια τους με αυτισμό υπάρχει υψηλό επίπεδο στοργής, θαυμασμού και περιποίησης. Ανέφεραν επίσης, πως στις σχέσεις τους εμφανιζόταν μέτριου επιπέδου εύνοια του πατέρα και της μητέρας για τα παιδιά με ΔΑΦ. Ακόμη, ήταν σε μέτριο επίπεδο η συντροφικότητα, η προκοινωνική συμπεριφορά, οι συγκρούσεις και η ομοιότητα με τα αδέρφια τους. Επιπλέον, τα παιδιά θεωρούσαν πως υπήρχε μικρός συναγωνισμός και ανταγωνισμός με τα αδέρφια τους, και σε χαμηλό επίπεδο υπήρχε οικειότητα με τα αδέρφια τους, κυριαρχία σε αυτά, θαυμασμός και περιποίηση από τα παιδιά με αυτισμό.

Στη δεύτερη μέτρηση, η οποία πραγματοποιήθηκε μετά από την τέταρτη συνάντηση της ομάδας των αδελφών, παρατηρήθηκαν κάποιες αλλαγές στις αντιλήψεις των παιδιών για τις σχέσεις με τα αδέρφια τους. Το πιο σημαντικό εύρημα είναι πως μετά την συμμετοχή των παιδιών στις τέσσερις συναντήσεις της ομάδας, μειώθηκε σημαντικά το επίπεδο των συγκρούσεων ανάμεσα στα αδέρφια σε σχέση με το επίπεδο πριν από τη συμμετοχή τους στην ομάδα. Επιπλέον, μετά από τις τέσσερις συναντήσεις, τα παιδιά ανέφεραν μεγαλύτερο θαυμασμό προς και από τα αδέρφια τους με αυτισμό και υψηλότερα επίπεδα παρέας με τα αδέρφια τους. Ακόμη, ανέφεραν χαμηλότερα επίπεδα εύνοιας της μητέρας για το παιδί με αυτισμό σε σχέση με τις απόψεις τους πριν την συμμετοχή τους στο πρόγραμμα.

Η τρίτη μέτρηση των αντιλήψεων των παιδιών για τις σχέσεις με τα αδέρφια τους πραγματοποιήθηκε μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης. Σύμφωνα με την τρίτη μέτρηση, υπήρξαν μέτριες αλλαγές στις απόψεις των συμμετεχόντων για τις σχέσεις με τα αδέρφια τους. Η μεγάλη αλλαγή παρατηρήθηκε ξανά στο επίπεδο των συγκρούσεων μεταξύ των αδελφών. Τα παιδιά θεωρούσαν πως μετά τη συμμετοχή τους στην ομάδα μειώθηκαν σημαντικά οι συγκρούσεις με τα αδέρφια τους σε σχέση με την αρχική μέτρηση. Ακόμη, μετά την παρέμβαση οι συμμετέχοντες θεωρούσαν πως αυξήθηκε το επίπεδο θαυμασμού και περιποίησης από τα αδέρφια τους με αυτισμό, ενώ μειώθηκε ο ανταγωνισμός ανάμεσα στα αδέρφια..

Ακολουθεί μια εξέταση των απόψεων κάθε παιδιού ξεχωριστά στις υποκλίμακες στις οποίες εμφάνισε τις μεγαλύτερες αλλαγές μετά την 4^η και 10^η συνάντηση της ομάδας. Το πρώτο παιδί μετά τη συμμετοχή του στην ομάδα αντιλαμβανόταν την ύπαρξη εξαιρετικά χαμηλότερου επιπέδου εύνοιας των γονέων του ως προς το παιδί με αυτισμό σε σχέση με τις απόψεις του πριν την παρέμβαση. Το δεύτερο παιδί μετά την ολοκλήρωση του προγράμματος ανέφερε σημαντική μείωση στην κυριαρχία από τον αδελφό του με αυτισμό σε σχέση με την αρχική μέτρηση, ωστόσο αντιλαμβανόταν επίσης την ύπαρξη χαμηλότερου επιπέδου στενής σχέσης με τον αδελφό του. Για το επόμενο παιδί μετά το τέλος των συναντήσεων παρατηρήθηκαν σημαντικές αλλαγές. Μετά την παρέμβαση, θεωρούσε πως η κυριαρχία στον αδελφό του με αυτισμό και οι συγκρούσεις μεταξύ τους είχαν μειωθεί σημαντικά, ενώ αντίθετα η περιποίηση από τον αδελφό του είχε αυξηθεί.

Μέτριες αλλαγές παρατηρήθηκαν και για το τέταρτο παιδί μετά την παρέμβαση, η σημαντικότερη από τις οποίες ήταν η μείωση των συγκρούσεων με τον αδελφό του με αυτισμό. Τέλος, το πέμπτο παιδί μετά τη συμμετοχή του στην ομάδα θεωρούσε πως μειώθηκε σημαντικά ο ανταγωνισμός και οι συγκρούσεις με τον αδελφό του με αυτισμό και επιπλέον αυξήθηκε η περιποίηση του αδελφού του, η στοργή και η συντροφιά μεταξύ τους καθώς και η ομοιότητα τους σε σχέση με τις απόψεις του πριν την παρέμβαση.

3.4.2 Αντιλήψεις των γονέων των συμμετεχόντων για τις σχέσεις των παιδιών τους

Οι γονείς των παιδιών συμπλήρωσαν το ίδιο Ερωτηματολόγιο για τις Σχέσεις των Αδελφών ώστε να εξεταστούν οι απόψεις τους για τις σχέσεις των παιδιών τους σε δυο διαφορετικές χρονικές στιγμές (πριν και μετά την εφαρμογή του προγράμματος παρέμβασης).

Γενικά, οι γονείς θεωρούσαν τις σχέσεις των παιδιών τους ως αρκετά καλές και στις δυο φάσεις της αξιολόγησης (Πίνακας 3.4.2.). Αναλυτικότερα, από την εξέταση των μέσων όρων των απαντήσεών τους στις 16 υποκλίμακες του ερωτηματολογίου πριν την παρέμβαση, προκύπτει πως οι γονείς θεωρούσαν πως στις σχέσεις των παιδιών τους υπήρχε υψηλού επιπέδου στοργή, θαυμασμός για και από τα αδέλφια με αυτισμό, καθώς και περιποίηση και κυριαρχία από τα τυπικώς αναπτυσσόμενα παιδιά προς τα αδέλφια τους. Επίσης, αντιλαμβανόταν πως υπήρχε σε μέτριο επίπεδο ομοιότητα, προκοινωνική συμπεριφορά και παρέα μεταξύ των παιδιών τους, ενώ σε μέτριο βαθμό εκδηλώνονταν συγκρούσεις μεταξύ των παιδιών τους, και εύνοια από τους γονείς προς το παιδί με αυτισμό. Τέλος, θεωρούσαν πως μεταξύ των παιδιών τους υπήρχε

ελάχιστος συναγωνισμός και ανταγωνισμός, στενή σχέση, κυριαρχία και περιποίηση από τα παιδιά με αυτισμό.

Η δεύτερη αξιολόγηση των αντιλήψεων των γονέων πραγματοποιήθηκε μετά την ολοκλήρωση των 10 συναντήσεων της ομάδας και αποκάλυψε την ύπαρξη μικρών αλλαγών στις απόψεις τους για τις σχέσεις των παιδιών τους. Οι σημαντικότερες αλλαγές παρατηρήθηκαν στην περιποίηση από το παιδί με αυτισμό και στον θαυμασμό των τυπικώς αναπτυσσόμενων παιδιών για τα αδέρφια τους, τα οποία μετά την παρέμβαση αυξήθηκαν. Ωστόσο, κατά τη δεύτερη αξιολόγηση, οι γονείς θεωρούσαν πως ο συναγωνισμός μεταξύ των παιδιών τους είχε μειωθεί ενώ οι συγκρούσεις ανάμεσα στα αδέρφια αυξήθηκαν.

Υποκλίμακες	Πριν την Παρέμβαση		Μετά την Παρέμβαση	
	Μέσοι Όροι	Τυπικές Αποκλίσεις	Μέσοι Όροι	Τυπικές Αποκλίσεις
Στοργή	4.33	0.67	4.37	0.56
Θαυμασμός του αδελφού	3.70	0.67	3.85	0.50
Θαυμασμός από αδελφό	3.70	0.92	3.63	0.89
Περιποίηση του αδελφού	3.70	0.70	3.74	0.33
Κυριαρχία στον αδελφό	3.55	0.60	3.44	0.58
Συντροφιά/Παρέα	3.48	0.50	3.37	0.48
Προκοινωνική Συμπεριφορά	3.22	0.55	3.22	0.50
Ομοιότητα	3.22	0.69	3.11	0.29
Συγκρούσεις	3.07	0.36	3.26	0.60
Εύνοια Μητέρας	3.00	0.47	3.15	0.47
Εύνοια Πατέρα	2.96	0.42	3.04	0.26
Οικειότητα/Στενή Σχέση	2.52	1.02	2.44	0.93
Συναγωνισμός	2.48	0.58	2.26	0.94
Ανταγωνισμός	2.33	0.33	2.26	0.49
Κυριαρχία από αδελφό	2.26	0.91	2.18	1.04
Περιποίηση από αδελφό	1.96	0.87	2.11	0.87

Πίνακας 3.4.2. Μέσοι Όροι και Τυπικές Αποκλίσεις των γονέων των συμμετεχόντων, σε καθεμιά από τις υποκλίμακες του Ερωτηματολογίου για τις Σχέσεις των Αδελφών.

3.4.3 Σύγκριση των αντιλήψεων των γονέων και των παιδιών τους για τις σχέσεις των αδελφών.

Η αρχική αξιολόγηση των απαντήσεων των γονέων και των παιδιών αποκάλυψε πως υπήρχαν περισσότερες ομοιότητες παρά διαφορές στις απόψεις των δυο ομάδων. Πιο συγκεκριμένα, οι απόψεις των γονέων διέφεραν σημαντικά από τις απόψεις των παιδιών τους σε πέντε από τις υποκλίμακες του ερωτηματολογίου: στο θαυμασμό από τα παιδιά με αυτισμό, στην κυριαρχία από και προς το παιδί με αυτισμό, στον ανταγωνισμό και στην ομοιότητα ανάμεσα στα αδέρφια. Οι γονείς θεωρούσαν πως οι συγκεκριμένες διαστάσεις εμφανίζονταν σε υψηλότερο επίπεδο στις σχέσεις των αδελφών από ό,τι πίστευαν τα παιδιά τους. Για τις υπόλοιπες υποκλίμακες του ερωτηματολογίου οι απόψεις των γονέων ήταν παρόμοιες με τις απόψεις των παιδιών τους.

Κατά την τελική αξιολόγηση που πραγματοποιήθηκε μετά την ολοκλήρωση του προγράμματος, παρατηρήθηκαν μεγαλύτερες διαφορές στις απόψεις των δυο ομάδων. Οι γονείς θεωρούσαν πως υπήρχε έντονη κυριαρχία των τυπικώς αναπτυσσόμενων παιδιών στα αδέρφια τους, έντονες συγκρούσεις και ανταγωνισμός ανάμεσα στα αδέρφια, ενώ τα παιδιά αντιλαμβάνονταν την ύπαρξή αυτών των διαστάσεων σε πολύ μικρότερο βαθμό. Επίσης, οι γονείς ανέφεραν την ύπαρξη μεγαλύτερου βαθμού κυριαρχίας των αδελφών με αυτισμό και εύνοιας της μητέρας για το παιδί με αυτισμό σε σχέση με την ομάδα των παιδιών. Ακόμη, θεωρούσαν πως υπήρχε μικρότερος βαθμός περιποίησης από τα αδέρφια με αυτισμό, ενώ τα παιδιά αντιλαμβάνονταν την ύπαρξή της σε μεγαλύτερο βαθμό.

Οι απόψεις κάθε παιδιού εξετάστηκαν σε σχέση με τις αντίστοιχες απόψεις των γονέων του στις δυο φάσεις της μέτρησης. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται οι υποκλίμακες για τις οποίες οι απόψεις κάθε παιδιού διέφεραν σημαντικά από τις αντίστοιχες των γονέων του. Κατά την πρώτη αξιολόγηση, το πρώτο παιδί σε αντίθεση με τη μητέρα του, θεωρούσε πως υπήρχε μεγάλος βαθμός εύνοιας του πατέρα προς τον αδελφό του με αυτισμό. Επίσης θεωρούσε πως υπήρχε ελάχιστη κυριαρχία στο παιδί με αυτισμό σε αντίθεση με τη μητέρα του που την αντιλαμβάνονταν σε πολύ μεγάλο βαθμό. Κατά την τελική αξιολόγηση, το παιδί σε αντίθεση με τη μητέρα του θεωρούσε πως υπήρχε ελάχιστη εύνοια των γονέων προς το παιδί με αυτισμό. Επιπλέον, αντίθετα με τη μητέρα του αντιλαμβάνονταν την ύπαρξη ελάχιστης κυριαρχίας προς το παιδί με αυτισμό.

Οι απόψεις του δεύτερου παιδιού δε διέφεραν σημαντικά από τις αντίστοιχες του πατέρα του πριν την παρέμβαση. Σημαντική διαφορά υπήρξε μόνο στο θαυμασμό του από τον αδελφό με

αυτισμό, που σύμφωνα με το παιδί υπήρχε σε μικρότερο βαθμό από ό,τι τον αντιλαμβάνονταν ο πατέρας του. Μετά την ολοκλήρωση της παρέμβασης, το παιδί σε αντίθεση με τον πατέρα του αντιλαμβανόταν την ύπαρξη ελάχιστων συγκρούσεων, ανταγωνισμού, συναγωνισμού και ομοιότητας με τον αδελφό του. Επίσης, σε αντίθεση με τον πατέρα του θεωρούσε πως ο θαυμασμός από τον αδελφό με αυτισμό ήταν μικρός, ενώ η κυριαρχία στον αδελφό του ήταν έντονη.

Ανάμεσα στις απόψεις του δεύτερου παιδιού και της μητέρας του, κατά την αρχική μέτρηση δεν υπήρξαν πολλές διαφορές. Η σημαντικότερη διαφορά παρατηρήθηκε στο θαυμασμό από τον αδελφό με αυτισμό, που το παιδί σε αντίθεση με τη μητέρα του θεωρούσε πως υπάρχει σε ελάχιστο επίπεδο. Κατά την τελική αξιολόγηση, το παιδί αντίθετα από τη μητέρα του αντιλαμβανόταν πως υπήρχε ελάχιστος θαυμασμός και κυριαρχία από τον αδελφό του και πολύ μικρή ομοιότητα ανάμεσά τους. Ακόμη, το παιδί θεωρούσε πως περιποιείται σε μεγάλο βαθμό τον αδελφό του, ενώ η μητέρα πίστευε πως αυτό γινόταν σε μικρότερο βαθμό.

Το *τρίτο παιδί* κατά την αρχική μέτρηση, θεωρούσε πως ανάμεσα στα αδέλφια υπήρχε πολύ στενή σχέση και ελάχιστη κυριαρχία από το παιδί με αυτισμό, ενώ ο πατέρας του αντιλαμβανόταν την ύπαρξη λιγότερο στενής σχέσης ανάμεσα στα αδέλφια και την ύπαρξη μεγαλύτερης κυριαρχίας από τον αδελφό με αυτισμό. Μετά την παρέμβαση, βρέθηκαν περισσότερες διαφορές στις αντιλήψεις του παιδιού και του πατέρα. Το παιδί σε αντίθεση με τον πατέρα του, θεωρούσε πως ο ανταγωνισμός και οι συγκρούσεις ανάμεσα στα αδέλφια ήταν ελάχιστες και η κυριαρχία προς και από τον αδελφό πολύ μικρή. Σύμφωνα με το παιδί η προκοινωνική συμπεριφορά ήταν ιδιαίτερα αναπτυγμένη, ενώ ο πατέρας την αντιλαμβάνονταν σε μέτριο επίπεδο.

Αναφορικά με τις απόψεις του τρίτου παιδιού και της μητέρας του πριν την παρέμβαση, σημαντικές διαφορές παρατηρήθηκαν στην κυριαρχία και στην περιποίηση από τον αδελφό με αυτισμό που σύμφωνα με το παιδί υπήρχαν σε ελάχιστο βαθμό, ενώ η μητέρα θεωρούσε πως υπήρχαν σε μέτριο επίπεδο. Κατά την τελική μέτρηση, βρέθηκαν περισσότερες σημαντικές διαφορές. Το παιδί αντίθετα από τη μητέρα του, αντιλαμβανόταν την ύπαρξη ελάχιστων συγκρούσεων ανάμεσα στα αδέλφια και ελάχιστης κυριαρχίας προς το παιδί με αυτισμό. Επίσης, θεωρούσε πως υπήρχε μεγάλη ομοιότητα, προκοινωνική συμπεριφορά και στενή σχέση με τον αδελφό του, ενώ η μητέρα αντιλαμβανόταν την ύπαρξή τους σε μέτριο βαθμό.

Ανάμεσα στις απόψεις του *τέταρτου παιδιού* και του πατέρα του πριν την παρέμβαση, δεν παρατηρήθηκαν σημαντικές διαφορές σε καμιά από τις 16 υποκλίμακες. Μετά τη συμμετοχή του παιδιού στο πρόγραμμα, βρέθηκαν περισσότερες διαφορές ανάμεσα στις αντιλήψεις του παιδιού και του πατέρα του. Το παιδί θεωρούσε πως υπήρχαν ελάχιστες συγκρούσεις με τον αδελφό του και επίσης ελάχιστος συναγωνισμός και παρέα ανάμεσα στα αδέρφια, ενώ ο πατέρας ανέφερε την ύπαρξή τους σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό. Επιπλέον, το παιδί θεωρούσε πως δεχόταν πολύ μεγάλη περιποίηση από τον αδελφό του, ενώ ο πατέρας την αντιλαμβανόταν σε μέτριο βαθμό.

Ελάχιστες διαφορές παρατηρήθηκαν μεταξύ των απόψεων του *τέταρτου παιδιού* και της μητέρας του κατά την αρχική αξιολόγηση. Μια πολύ σημαντική διαφορά υπήρχε στην περιποίηση του παιδιού από τον αδελφό του με αυτισμό. Το παιδί θεωρούσε πως δεχόταν σημαντική περιποίηση από τον αδελφό του, ενώ αντίθετα η μητέρα αντιλαμβανόταν την ύπαρξη ελάχιστης περιποίησης από το παιδί με αυτισμό. Μετά την παρέμβαση, μια εξαιρετικά μεγάλη διαφορά στις απόψεις του παιδιού και της μητέρας, παρατηρήθηκε στην περιποίηση που το παιδί δεχόταν από τον αδελφό του με αυτισμό. Το παιδί αντιλαμβανόταν πως δέχεται πολλή μεγάλη περιποίηση από τον αδελφό του, σε αντίθεση με τη μητέρα που θεωρούσε την περιποίηση από το παιδί με αυτισμό ελάχιστη. Σημαντική διαφορά βρέθηκε στο βαθμό των συγκρούσεων ανάμεσα στα αδέρφια, που σύμφωνα με το παιδί ήταν ελάχιστες, ενώ αντίθετα η μητέρα θεωρούσε πως εμφανίζονται σε μεγάλο βαθμό. Επίσης, το παιδί σε αντίθεση με τη μητέρα του θεωρούσε πως ο αδελφός του με αυτισμό δεχόταν μεγαλύτερη εύνοια από τον πατέρα του.

Το *πέμπτο παιδί* πριν τη συμμετοχή του στην ομάδα, αντιλαμβανόταν την ύπαρξη ελάχιστης στοργής και ομοιότητας με τον αδελφό του καθώς και περιποίησης προς το παιδί με αυτισμό, ενώ ο πατέρας αντιλαμβανόταν πως αυτές οι διαστάσεις εμφανίζονται σε μεγαλύτερο βαθμό στις σχέσεις των παιδιών. Επίσης, το παιδί σε αντίθεση με τον πατέρα του θεωρούσε πως οι συγκρούσεις με τον αδελφό του είναι εξαιρετικά πολλές. Κατά την τελική μέτρηση, παρατηρήθηκαν λιγότερες διαφορές. Το παιδί θεωρούσε πως η εύνοια της μητέρας προς τον αδελφό με αυτισμό ήταν μικρή και το ίδιο ίσχυε και για την κυριαρχία του στο παιδί με αυτισμό, ενώ ο πατέρας αντιλαμβανόταν την ύπαρξή τους σε μεγαλύτερο βαθμό.

Συγκρίνοντας τις απόψεις του παιδιού με τις αντίστοιχες της μητέρας του πριν την εφαρμογή του προγράμματος παρέμβασης, προκύπτουν αρκετές διαφορές. Οι πιο σημαντικές διαφορές βρέθηκαν στην προκοινωνική συμπεριφορά, στη στοργή και στην κυριαρχία του παιδιού στον αδελφό του με αυτισμό, που σύμφωνα με το παιδί υπήρχαν σε ελάχιστο βαθμό,

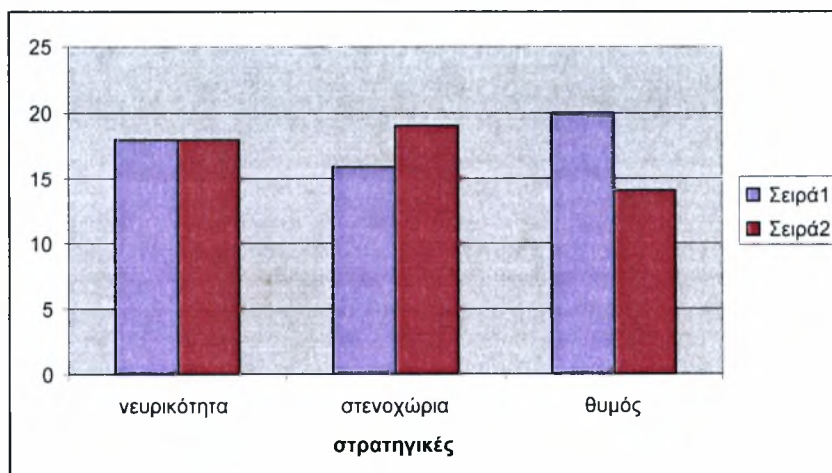

ενώ η μητέρα θεωρούσε πως υπήρχαν σε υψηλότερο επίπεδο. Κατά την τελική μέτρηση, παρατηρήθηκαν ελάχιστες διαφορές στις αντιλήψεις του παιδιού και της μητέρας του, από της οποίες η σημαντικότερη αφορούσε στην ομοιότητα των αδελφών. Το παιδί αντιλαμβανόταν την ύπαρξη μεγάλης ομοιότητας ανάμεσα σε αυτό και τον αδελφό του, σε αντίθεση με τη μητέρα που ανέφερε την ύπαρξή τους σε πολύ μικρότερο βαθμό.

3.5 Στρατηγικές που χρησιμοποιούν τα αδέλφια για το χειρισμό δύσκολων καταστάσεων

Οι στρατηγικές που χρησιμοποιούν τα παιδιά για να χειριστούν δύσκολες καταστάσεις που συναντούν στην καθημερινή ζωή με τα αδέλφια τους με αυτισμό μελετήθηκαν με το Kidcore σε δυο διαφορετικές χρονικές στιγμές – μετά την 4^η συνάντηση της ομάδας και μετά την ολοκλήρωση του προγράμματος παρέμβασης.

Στο γράφημα 3.5, παρουσιάζεται η συχνότητα με την οποία χρησιμοποιούνταν από την ομάδα των παιδιών καθεμιά από τις τρεις στρατηγικές (νευρικότητα, στενοχώρια, θυμός), με τις οποίες τα παιδιά προσπαθούσαν να χειριστούν ένα δύσκολο γεγονός που σχετιζόταν με τα αδέλφια με αυτισμό. Ανάμεσα στις τρεις στρατηγικές, οι συμμετέχοντες κατά την πρώτη μέτρηση δήλωσαν πως ένοιωθαν πάρα πολύ συχνά θυμό, μετά νευρικότητα και τέλος στενοχώρια. Μετά το τέλος του προγράμματος παρέμβασης τα παιδιά δήλωσαν ότι ένοιωθαν σε πολύ μεγάλο βαθμό στενοχώρια, μετά νευρικότητα, ενώ η στρατηγική που επιλεγόταν σπανιότερα από τα παιδιά ήταν ο θυμός.

Γράφημα 3.5. Συχνότητα χρήσης των στρατηγικών για την αντιμετώπιση μιας δύσκολης κατάστασης που εκδηλώνεται με τα αδέλφια με αυτισμό.

Από τη μελέτη των στρατηγικών που τα αδέλφια χρησιμοποιούσαν για να αντιμετωπίσουν δύσκολες συμπεριφορές και στις δύο μετρήσεις προέκυψε πως όλα τα παιδιά χρησιμοποιούσαν τουλάχιστον τρεις στρατηγικές, οι οποίες ήταν είτε θετικές είτε αρνητικές. Ο συνηθέστερος αριθμός στρατηγικών που αναφέρθηκε από την ομάδα των συμμετεχόντων ήταν έξι, ενώ ένα από τα παιδιά ανέφερε ότι χρησιμοποιεί οκτώ στρατηγικές.

Κατά την πρώτη μέτρηση, η πιο κοινή στρατηγική που χρησιμοποιούσαν όλα τα παιδιά της ομάδας ήταν η διαχείριση συναισθημάτων (θετική στρατηγική). Οι επόμενες συνηθέστερες στρατηγικές που ανέφεραν τα αδέλφια ήταν δυο θετικές στρατηγικές, η επίλυση προβλημάτων και οι ευσεβείς πόθοι, και μια αρνητική στρατηγική, η κοινωνική απομόνωση, τις οποίες χρησιμοποιούσαν τα 4 από τα 5 παιδιά. Στη δεύτερη μέτρηση η συνηθέστερη στρατηγική που οι περισσότεροι συμμετέχοντες (4 παιδιά) ανέφεραν πως χρησιμοποιούσαν για να χειριστούν δύσκολες καταστάσεις με τα αδέλφια τους, ήταν η επίλυση προβλημάτων (θετική στρατηγική).

Για τον προσδιορισμό του είδους των στρατηγικών – θετικές ή αρνητικές - που οι συμμετέχοντες επέλεξαν συχνότερα για το χειρισμό δύσκολων και επιθετικών συμπεριφορών των αδελφών τους, έγινε σύγκριση του αριθμού θετικών στρατηγικών σε σχέση με τον αριθμό αρνητικών στρατηγικών που χρησιμοποιούσαν τα παιδιά. Και στις δύο μετρήσεις, τα παιδιά δήλωσαν ότι χρησιμοποιούσαν περισσότερες θετικές από ό,τι αρνητικές στρατηγικές.

Τα παιδιά και στις δυο φάσεις της μέτρησης αξιολόγησαν τις στρατηγικές που χρησιμοποιούσαν ως αρκετά αποτελεσματικές και βοηθητικές και αυτό ίσχυε τόσο για τις θετικές όσο και για τις αρνητικές στρατηγικές. Η στρατηγική που τα παιδιά αξιολόγησαν ως πιο αποτελεσματική κατά την πρώτη μέτρηση, ήταν οι ευσεβείς πόθοι (βαθμός αποτελεσματικότητας: 2.25), και μετά η διαχείριση συναισθημάτων (βαθμός αποτελεσματικότητας: 2.20). Κατά τη δεύτερη μέτρηση οι στρατηγικές που τα παιδιά αξιολόγησαν ως αποτελεσματικότερες ήταν η γνωστική αναδόμηση (βαθμός αποτελεσματικότητας: 2.50) και η διαχείριση συναισθημάτων (βαθμός αποτελεσματικότητας: 2.33).

Στον Πίνακα 3.5, παρουσιάζονται αναλυτικά οι απαντήσεις κάθε παιδιού σχετικά με τις στρατηγικές χειρισμού δύσκολων καταστάσεων. Μετά τη συμμετοχή τους στις 10 συναντήσεις της ομάδας, δυο από τα παιδιά διατήρησαν σταθερό τον αριθμό των στρατηγικών που χρησιμοποιούσαν, ενώ για τα υπόλοιπα παιδιά ο αριθμός των στρατηγικών μειώθηκε. Δυο από τα αδέλφια μετά την παρέμβαση μείωσαν τον αριθμό των αρνητικών στρατηγικών που

χρησιμοποιούσαν, ενώ τα υπόλοιπα παιδιά διατήρησαν σταθερό των αριθμό των αρνητικών στρατηγικών. Μόνο ένα από τα παιδιά δεν ανέφερε τη χρήση κάποιας θετικής στρατηγικής μετά τη συμμετοχή του στο πρόγραμμα. Μετά την παρέμβαση, για τρία από τα παιδιά η αποτελεσματικότητα των στρατηγικών παρέμεινε σταθερή, ένα παιδί αξιολόγησε τις στρατηγικές που χρησιμοποίησε πιο θετικά και ένα παιδί αξιολόγησε πιο αρνητικά τις στρατηγικές που χρησιμοποίησε.

	1 ^η Εξέταση	2 ^η Εξέταση
1^ο Παιδί		
Αριθμός στρατηγικών	6	6
Αναλογία θετικών-αρνητικών	4:2	4:2
Συνολική βαθμολογία ⁵	30	28
2^ο Παιδί		
Αριθμός στρατηγικών	6	3
Αναλογία θετικών-αρνητικών	4:2	3:0
Συνολική βαθμολογία	9	14
3^ο Παιδί		
Αριθμός στρατηγικών	8	7
Αναλογία θετικών-αρνητικών	5:3	4:3
Συνολική βαθμολογία	10	11
4^ο Παιδί		
Αριθμός στρατηγικών	6	6
Αναλογία θετικών-αρνητικών	3:3	3:3
Συνολική βαθμολογία	9	9
5^ο Παιδί		
Αριθμός στρατηγικών	6	1
Αναλογία θετικών-αρνητικών	3:3	0:1
Συνολική βαθμολογία	7	0

Πίνακας 3.5. Συνολικός αριθμός στρατηγικών, αναλογία θετικών προς αρνητικών στρατηγικών και συνολικές βαθμολογίες για καθένα από τα παιδιά στο ερωτηματολόγιο Kidcorp, μετά την 4^η συνάντηση της ομάδας και μετά τη 10^η συνάντηση της ομάδας.

⁵ Η Συνολική Βαθμολογία για κάθε παιδί προκύπτει από τον πολλαπλασιασμό της βαθμολογίας Συχνότητας με τη βαθμολογία Αποτελεσματικότητας της στρατηγικής.

3.6 Αξιολόγηση του προγράμματος από τα αδέρφια και τους γονείς τους.

Μετά την ολοκλήρωση των συναντήσεων της ομάδας υποστήριξης τα παιδιά καθώς και οι γονείς τους συμπλήρωσαν το έντυπο ανατροφοδότησης της ομάδας υποστήριξης.

3.6.1 Αξιολόγηση του προγράμματος παρέμβασης από τα αδέρφια

Όλα τα αδέρφια δήλωσαν πως απόλαυσαν και διασκέδασαν με τη συμμετοχή τους στο πρόγραμμα παρέμβασης. Τα παιδιά σχολίασαν τόσο τα θετικά όσο και τα αρνητικά σημεία του προγράμματος. Όλα τα παιδιά αξιολόγησαν πολύ θετικά τα κινητικά παιχνίδια, ενώ τέσσερα από τα παιδιά ανέφεραν πως απόλαυσαν ιδιαίτερα τη ζωγραφική με θέμα «Τα αδέρφια μας», καθώς και τη δυνατότητα που τους δόθηκε για απόκτηση νέων εμπειριών. Επίσης, σε τρία από τα παιδιά άρεσαν ιδιαίτερα οι συζητήσεις, οι κατασκευές με χάντρες, καθώς και η ώρα του φαγητού. Όλα τα παιδιά θεωρούσαν πως οι δραστηριότητες συζήτησης της ομάδας κάλυψαν όλα τα θέματα που οι συμμετέχοντες επιθυμούσαν να συζητήσουν σχετικά με τα αδέρφια τους.

Σχετικά με τα αρνητικά σημεία της ομάδας, τρία από τα παιδιά θεωρούσαν αρνητική την εμφάνιση κατά τη διάρκεια των συναντήσεων ενοχλητικής συμπεριφοράς από κάποιο παιδί η οποία στόχευε στη διάσπαση της προσοχής των συμμετεχόντων. Επίσης, δυο από τους συμμετέχοντες ανέφεραν ως αρνητική την λεκτική ενόχληση ή πρόκληση από κάποιο άλλο παιδί.

Από τα παιδιά ζητήθηκε να κάνουν τις δικές τους προτάσεις για τον καλύτερο σχεδιασμό ενός αντίστοιχου προγράμματος. Τα περισσότερα παιδιά ανέφεραν ότι οι συναντήσεις της ομάδας θα έπρεπε να έχουν μεγαλύτερη διάρκεια και συχνότητα, καθώς και μεγαλύτερο αριθμό συμμετεχόντων παιδιών. Ακόμη, αναφέρθηκε η ύπαρξη μουσικής κατά τη διάρκεια κάθε συνάντησης, η προσθήκη περισσότερων κινητικών δραστηριοτήτων και η δημιουργία (από τα συμμετέχοντα αδέρφια και τους εμπυχωτές) ενός τραγουδιού για την ομάδα. Ενδιαφέρουσα ήταν η πρόταση ενός παιδιού που ανέφερε την προσθήκη στις δραστηριότητες της ομάδας, παιχνιδιών τα οποία θα μπορούσαν να παίζουν τα παιδιά στον ελεύθερο χρόνο με τα αδέρφια τους με αυτισμό.

Τα παιδιά ανέφεραν κάποιους λόγους για τους οποίους θα πρότειναν σε άλλα αδέρφια παιδιών με αυτισμό να πάρουν μέρος στην ομάδα. Σύμφωνα με τα παιδιά, η συμμετοχή στην ομάδα θα πρόσφερε στα αδέρφια ευχάριστες και ενδιαφέρουσες στιγμές και διασκέδαση, και παράλληλα θα τους έδινε την ευκαιρία να γνωρίσουν άλλα παιδιά που αντιμετωπίζουν παρόμοια

προβλήματα. Επιπλέον, η ομάδα θα τους πρόσφερε γνώσεις και μεγαλύτερη κατανόηση για τον αυτισμό και για τα αδέρφια τους με αυτισμό.

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα ευρήματα που προέκυψε από τις απαντήσεις των αδελφών στο έντυπο αξιολόγησης, αφορά στις σκέψεις που έκαναν τα παιδιά για τα αδέρφια τους με αυτισμό μετά τη συμμετοχή τους στην ομάδα υποστήριξης. Δυο από τους συμμετέχοντες θεωρούσαν πως έπρεπε να αλλάξουν τη συμπεριφορά τους ως προς τα αδέρφια τους και θα προσπαθούσαν να το κάνουν και άλλα δύο παιδιά ανέφεραν πως νιώθουν μεγάλη αγάπη για τα αδέρφια τους.

3.6.2 Αξιολόγηση του προγράμματος παρέμβασης από τους γονείς των παιδιών.

Οι γονείς των παιδιών που πήραν μέρος στο πρόγραμμα συμπλήρωσαν το έντυπο αξιολόγησης της ομάδας βασισμένοι σε αλλαγές που παρατήρησαν στα παιδιά τους μετά την παρέμβαση, καθώς και σε όσα τα παιδιά συζητούσαν μαζί τους σχετικά με την ομάδα. Μέσω της αξιολόγησης που έγινε από τους γονείς εξετάστηκε και η κοινωνική εγκυρότητα της έρευνας.

Οι γονείς αξιολόγησαν θετικά την ώρα έναρξης και λήξης των συναντήσεων, τη διάρκειά τους, τον αριθμό των συναντήσεων και τον αριθμό των συμμετεχόντων στην ομάδα. Επιπλέον, δήλωσαν πολύ ικανοποιημένοι από το χώρο των συναντήσεων, τις δραστηριότητες και την επικοινωνία με τις συντονίστριες. Από τους γονείς ζητήθηκε να αναφέρουν κάποιες δραστηριότητες που τα παιδιά τους έδειχναν να απολαμβάνουν ιδιαίτερα. Οι περισσότεροι (60%) από τους γονείς ανέφεραν πως το παιδί τους έβρισκε ιδιαίτερα ευχάριστα τα κινητικά παιχνίδια, και κάποιοι θεωρούσαν πως στα παιδιά τους άρεσε πολύ η συζήτηση. Από τις πιο αγαπημένες δραστηριότητες των παιδιών σύμφωνα με τους γονείς, ήταν επίσης, οι δραστηριότητες ζωγραφικής και κολάζ με θέμα «Τα αδέρφια μας», και οι κατασκευές με χάντρες.

Κατά το σχεδιασμό του προγράμματος υποστήριξης λήφθηκαν υπόψη οι προτάσεις που οι γονείς έκαναν αρχικά για την ομάδα και τις οποίες σημείωσαν στο Έντυπο Εγγραφής στην ομάδα των αδελφών, γεγονός που έγινε αντιληπτό και από τους γονείς. Έτσι, οι γονείς θεωρούσαν πως τα παιδιά τους αποκόμισαν αρκετά οφέλη από τη συμμετοχή τους στο πρόγραμμα υποστήριξης. Κάποιοι γονείς (60%) ανέφεραν πως με τη συμμετοχή τους στην ομάδα, τα παιδιά άρχισαν να αντιλαμβάνονται πως υπάρχουν και άλλα παιδιά με προβλήματα παρόμοια με τα δικά τους, και να κατανοούν τα προβλήματα των άλλων παιδιών. Επίσης,

θεωρούσαν πως η ομάδα πρόσφερε στα αδέρφια τη δυνατότητα για συμμετοχή σε ομαδικές δραστηριότητες, για δημιουργία νέων φιλικών σχέσεων και για ψυχαγωγία και χαλάρωση εκτός σπιτιού, ενώ παράλληλα τους έδωσε την ευκαιρία να μοιραστούν με άλλα παιδιά εμπειρίες από τη ζωή και τα αδέρφια τους. Ορισμένοι από τους γονείς υποστήριζαν πως η επικοινωνία του παιδιού τους με τον αδελφό με αυτισμό βελτιώθηκε μετά συμμετοχή του στο πρόγραμμα, και επίσης, αυξήθηκαν σημαντικά οι γνώσεις και η κατανόηση του παιδιού τους για τον αυτισμό. Ακόμη, θεωρούσαν πως η ομάδα επηρέασε αρκετά τα συναισθήματα των παιδιών για τα αδέρφια τους με αυτισμό, και επηρέασε σημαντικά την αυτό-εικόνα των παιδιών. Τέλος, οι κυριότερες προτάσεις των γονέων ήταν η δημιουργία τμημάτων συνεχούς επαφής και υποστήριξης ατόμων που έχουν σχέση με άτομα με αυτισμό, καθώς επίσης και η αύξηση της συχνότητας δημιουργίας και διεξαγωγής προγραμμάτων ομάδων υποστήριξης για τα αδέρφια.

Κεφάλαιο 4^ο :

**ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΤΩΝ
ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ**

Κεφάλαιο 4^ο

ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ

4.1 Συζήτηση και ερμηνεία των αποτελεσμάτων της Έρευνας 1

Η έρευνα 1 πραγματοποιήθηκε με στόχο τη διερεύνηση των γνώσεων και της κατανόησης που έχουν τα αδέρφια παιδιών με αυτισμό για τις Διαταραχές Αυτιστικού Φάσματος, και την εξέταση των απόψεων τους για τις σχέσεις με τα αδέρφια τους με αυτισμό.

Οι γνώσεις που είχαν οι συμμετέχοντες της πρώτης έρευνας για τις Διαταραχές Αυτιστικού Φάσματος ήταν μέτριες και σχετιζόταν κυρίως με τα χαρακτηριστικά του αυτισμού. Το αποτέλεσμα αυτό δείχνει πως κάποιες από τις γνώσεις των παιδιών προέρχονταν μάλλον από την παρατήρηση της συμπεριφοράς των αδελφών τους με αυτισμό, αφού τα παιδιά απάντησαν σωστά σε αρκετές από τις ερωτήσεις που σχετιζόταν με τα χαρακτηριστικά της διαταραχής. Σε όμοια ευρήματα κατέληξαν και προηγούμενες έρευνες σύμφωνα με τις οποίες οι γνώσεις των αδελφών, ηλικίας 8-15 ετών, παιδιών με αυτισμό για τις ΔΑΦ είναι μέτριες (Ross & Cuskelly, 2006) και οι γνώσεις των έφηβων αδελφών παιδιών με σοβαρές αναπηρίες αφορούν κυρίως στα γενικά χαρακτηριστικά της αναπηρίας (Opperman & Alant, 2003).

Από την εξέταση των απόψεων που έχουν τα παιδιά για τις σχέσεις με τα αδέρφια τους με αυτισμό, προέκυψε πως τα παιδιά θεωρούσαν αρκετά θετικές τις σχέσεις με τα αδέρφια τους, αποτέλεσμα που επιβεβαιώνεται και από προηγούμενες έρευνες με μεγαλύτερα δείγματα συμμετεχόντων της ίδιας ηλικιακής ομάδας (Kaminsky & Dewey, 2001· McHale et al, 1986· River & Stoneman, 2003). Τα παιδιά που συμμετείχαν στη έρευνα ανέφεραν μεγάλο θαυμασμό και στοργή για τα αδέρφια τους με αυτισμό. Ακόμη, θεωρούσαν πως στις σχέσεις με τα αδέρφια τους υπήρχε ελάχιστος συναγωνισμός, στενή σχέση και περιποίηση από τα αδέρφια τους με αυτισμό. Ένας παράγοντας που μπορεί να αιτιολογεί τα συγκεκριμένα ευρήματα είναι η φύση της διαταραχής του αυτισμού. Ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του αυτισμού είναι η διαταραχή στην επικοινωνία. Πιθανόν, οι ελλιπείς επικοινωνιακές δεξιότητες των παιδιών με ΔΑΦ οδηγούν σε περιορισμένη αλληλεπίδραση ανάμεσα στα αδέρφια, με αποτέλεσμα τα παιδιά να δυσκολεύονται να αναπτύξουν στενή και ανταγωνιστική σχέση μεταξύ τους. Επιπλέον, τα παιδιά με ΔΑΦ δείχνουν συχνά να αδιαφορούν για τους άλλους και αντιμετωπίζουν συνήθως

δυσκολία στην κατανόηση των αναγκών και των συναισθημάτων άλλων ανθρώπων, γεγονός που ίσως εξηγεί την περιορισμένη περιποίηση που τα παιδιά νιώθουν να δέχονται από τα αδέρφια τους με αυτισμό.

4.2 Συζήτηση και ερμηνεία των αποτελεσμάτων της Έρευνας 2

Η δεύτερη μελέτη της πτυχιακής εργασίας πραγματοποιήθηκε για να εξετάσει το βαθμό στον οποίο ένα πρόγραμμα παρέμβασης για αδέρφια παιδιών με αυτισμό επηρέασε τις γνώσεις των αδελφών για τις ΔΑΦ, τις σχέσεις με τα αδέρφια τους και τις στρατηγικές που χρησιμοποιούν για το χειρισμό δύσκολων καταστάσεων. Στόχος της έρευνας 2, ήταν επίσης η εξέταση των γνώσεων που έχουν για τις ΔΑΦ οι γονείς των αδελφών και των αντιλήψεων που έχουν οι γονείς για τις σχέσεις των παιδιών τους, καθώς και η μελέτη του βαθμού στον οποίο οι γνώσεις και απόψεις των παιδιών είναι όμοιες ή διαφορετικές από τις αντίστοιχες των γονέων τους.

4.2.1 Γνώσεις των παιδιών και των γονέων τους για τις ΔΑΦ

Πριν τη συμμετοχή τους στο πρόγραμμα παρέμβασης τα αδέρφια είχαν μέτριες γνώσεις για τον αυτισμό. Η γνώση που είχαν τα παιδιά για τη διαταραχή των αδελφών τους, πιθανόν να οφείλεται στο ότι προέρχονταν από οικογένειες οι οποίες είχαν δεχθεί κοινωνική υποστήριξη. Οι γονείς των συγκεκριμένων παιδιών είχαν ήδη συμμετάσχει σε ομάδες ενδυνάμωσης γονέων, όπου είχαν λάβει ένα ενημερωτικό υλικό που απευθυνόταν στα αδέρφια παιδιών με αυτισμό και περιείχε πληροφορίες σχετικές με τη διαταραχή των αδελφών τους (Καλογεροπούλου & Μαυροπούλου, 2006). Είναι πιθανό τα παιδιά να είχαν διαβάσει το ενημερωτικό υλικό που πήραν από τους γονείς τους και να είχαν συζητήσει μαζί τους για τον αυτισμό και τις απορίες που τους δημιουργήθηκαν.

Τα αδέρφια που πήραν μέρος στο πρόγραμμα παρέμβασης μετά τη συμμετοχή τους στην ομάδα είχαν μια μικρή αλλαγή στις γνώσεις τους για τον αυτισμό. Το αποτέλεσμα αυτό ήταν αναμενόμενο, δεδομένων των χαρακτηριστικών της ομάδας των αδελφών καθώς και προηγούμενων ερευνητικών ευρημάτων. Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά που πήραν μέρος στο πρόγραμμα είχαν ηλικιακά αναπτύξει τις απαραίτητες γνωστικές ικανότητες, ώστε να μπορούν να συζητήσουν και να κατανοήσουν πληροφορίες που σχετίζονται με τη διαταραχή των αδελφών τους, αφού τα παιδιά μετά την ηλικία των 7 ετών έχουν την ετοιμότητα να

κατανοήσουν πτυχές που σχετίζονται με την αναπηρία (οι ηλικίες των παιδιών της ομάδας ήταν 8-13 ετών). Τα αποτελέσματα της έρευνας ακολουθούν ευρήματα άλλων ερευνών για την θετική επίδραση των προγραμμάτων στήριξης στις γνώσεις των παιδιών που έχουν αδέρφια με αναπηρίες (Dyson, 1998· Lobato & Kao, 2002) ή αυτισμό (Smith & Perry, 2005).

Ωστόσο η αλλαγή στις γνώσεις των αδελφών ήταν μέτρια. Το εύρημα αυτό μπορεί να συνδέεται με τον αριθμό των συναντήσεων της ομάδας υποστήριξης. Αν και ο συγκεκριμένος αριθμός συναντήσεων για μία ομάδα αδελφών ($n=10$) έχει βρεθεί ότι είναι ικανοποιητικός για να οδηγήσει σε αύξηση των γνώσεων των παιδιών για την αναπηρία (D'Arcy, Flynn, McCarthy, O'Connor & Tierney, 2004· Lobato & Kao, 2001· Smith & Perry, 2005), ωστόσο για τη συγκεκριμένη ομάδα αδελφών ίσως ένας μεγαλύτερος αριθμός συναντήσεων να είχε θετικότερα αποτελέσματα. Αυτή η υπόθεση ενισχύεται από το γεγονός ότι τα αδέρφια που συμμετείχαν στο πρόγραμμα ζήτησαν την συνέχιση του προγράμματος.

Οι γονείς των συμμετεχόντων είχαν καλή γνώση και κατανόηση για τις Διαταραχές Αυτιστικού Φάσματος. Το αποτέλεσμα αυτό δεν προκαλεί έκπληξη, αφού οι γονείς των αδελφών είχαν πάρει μέρος σε ομάδες ενδυνάμωσης γονέων και είχαν ενεργή συμμετοχή σε Συλλόγους Γονέων Παιδιών με Αυτισμό.

Από τη σύγκριση των γνώσεων των γονέων με τις γνώσεις των παιδιών τους προέκυψε πως οι γονείς γνώριζαν περισσότερα για τον αυτισμό σε σχέση με τα παιδιά τους, ωστόσο ανάμεσα στα αδέρφια και τους γονείς τους υπάρχει κοινή κατανόηση των ΔΑΦ. Αυτό το εύρημα ίσως να οφείλεται σε συζητήσεις των γονέων με τα παιδιά τους σχετικά με τον αυτισμό. Ένας ακόμη λόγος στον οποίο ίσως οφείλονται οι ομοιότητες στις γνώσεις των γονέων και των παιδιών τους, είναι το γεγονός πως κάποιες από τις γνώσεις τους προέρχονται από κοινή παρατήρηση του παιδιού με αυτισμό, δηλαδή από την παρατήρηση του ίδιου ατόμου.

4.2.2 Απόψεις των παιδιών και των γονέων τους για τις σχέσεις των αδελφών

Γενικά, τα παιδιά που συμμετείχαν στο πρόγραμμα υποστήριξης θεωρούσαν αρκετά θετικές τις σχέσεις με τα αδέρφια τους και στις τρεις χρονικές στιγμές κατά τις οποίες πραγματοποιήθηκε η μέτρηση. Ωστόσο, μετά την παρέμβαση παρατηρήθηκαν μικρές αλλαγές σε ορισμένες από τις παραμέτρους των σχέσεων των αδελφών. Η σημαντικότερη αλλαγή παρατηρήθηκε στον αριθμό των συγκρούσεων ανάμεσα στα αδέρφια, οι οποίες σύμφωνα με τους συμμετέχοντες μειώθηκαν μετά την παρέμβαση. Επίσης, μετά τη συμμετοχή τους στην

ομάδα τα αδέλφια θεωρούσαν πως αυξήθηκε ο θαυμασμός και η περιποίηση από τα αδέλφια τους με αυτισμό. Σε όμοια ευρήματα κατέληξαν και προηγούμενοι ερευνητές σύμφωνα με τους οποίους τα αδέλφια παιδιών με αναπηρίες μετά τη συμμετοχή τους σε προγράμματα υποστήριξης βελτίωσαν τις σχέσεις με τα αδέλφια τους (Dyson, 1998· Lobato & Kao, 2002).

Οι γονείς των συμμετεχόντων θεωρούσαν αρκετά θετικές τις σχέσεις των παιδιών τους και στις δυο φάσεις της μέτρησης, όμως μετά την παρέμβαση ανέφεραν την ύπαρξη κάποιων αλλαγών στην ποιότητα της σχέσης των παιδιών τους, αποτέλεσμα που συμφωνεί με προηγούμενα ερευνητικά ευρήματα (D'Arcy, Flynn, McCarthy, O'Connor & Tierney, 2004). Η αρχική αξιολόγηση των απαντήσεων των γονέων και των παιδιών αποκάλυψε πως υπήρχαν περισσότερες ομοιότητες παρά διαφορές στις απόψεις των δυο ομάδων. Οι μεγαλύτερες διαφορές παρατηρήθηκαν στον θαυμασμό από τα παιδιά με αυτισμό για τα αδέλφια τους, στην κυριαρχία από και προς τα παιδιά με αυτισμό, στον ανταγωνισμό και στην ομοιότητα ανάμεσα στα αδέλφια. που σύμφωνα με τους γονείς υπήρχαν σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι πίστευαν τα παιδιά.

Ένα στοιχείο που πιθανόν αιτιολογεί την ύπαρξη διαφορών ανάμεσα στις απόψεις των γονέων και των παιδιών τους είναι ίσως το γεγονός πως τα παιδιά υπερεκτιμούν τις σχέσεις με τα αδέλφια τους. Ακόμη, ίσως οι συμμετέχοντες να περιέγραψαν τις σχέσεις με τα αδέλφια τους όχι όπως τις αντιλαμβάνονταν, αλλά όπως θα ήθελαν αυτές να είναι.

Κατά την τελική αξιολόγηση παρατηρήθηκαν μεγαλύτερες διαφορές στις απόψεις των γονέων σε σχέση με των παιδιών τους και οι γονείς έτειναν να αντιλαμβάνονται τις σχέσεις των αδελφών πιο αρνητικά και απαισιόδοξα από ότι τα παιδιά, εύρημα το οποίο συμφωνεί με προηγούμενες έρευνες (Rivers & Stoneman, 2003). Οι γονείς θεωρούσαν πως υπήρχε έντονη κυριαρχία από και προς τα τυπικώς αναπτυσσόμενα παιδιά και έντονες συγκρούσεις και ανταγωνισμός ανάμεσα στα αδέλφια ενώ τα παιδιά αντιλαμβάνονταν την ύπαρξή τους σε πολύ μικρότερο βαθμό. Ακόμη, σε αντίθεση με τα παιδιά τους αντιλαμβάνονταν την ύπαρξη περιποίησης από τα αδέλφια με αυτισμό.

Ένα μη αναμενόμενο εύρημα ήταν το γεγονός πως οι γονείς αντιλαμβάνονταν την ύπαρξη εύνοιας της μητέρας για το παιδί με αυτισμό σε υψηλότερο επίπεδο σε σχέση με την ομάδα των παιδιών, αποτέλεσμα το οποίο έρχεται σε αντίθεση με τα ευρήματα άλλων ερευνών που αφορούσαν στα αδέλφια παιδιών με αναπηρίες (Bischoff & Tingstrom, 1991).

Είναι εμφανές πως τα παιδιά κατά την τελική αξιολόγηση αντιλαμβάνονταν τις σχέσεις με τα αδέρφια τους πιο θετικά από ότι οι γονείς τους. Ένας λόγος που μπορεί να εξηγήει το συγκεκριμένο εύρημα είναι ότι οι αλλαγές που προέκυψαν μετά την παρέμβαση στις σχέσεις των αδελφών ήταν ίσως μικρές και δεν ήταν αντιληπτές από τους γονείς των παιδιών. Είναι επίσης πιθανό οι γονείς των παιδιών να μην προέβησαν σε προσεκτική παρατήρηση της αλληλεπίδρασης μεταξύ των παιδιών τους μετά τη συμμετοχή των αδελφών στο πρόγραμμα, με αποτέλεσμα να απαντήσουν βασιζόμενοι κυρίως στις παλαιότερες παρατηρήσεις της αλληλεπίδρασης των αδελφών. Μια άλλη ερμηνεία για το συγκεκριμένο εύρημα μπορεί να είναι το ότι τα αδέρφια μετά τη συμμετοχή τους στην ομάδα επιθυμούσαν να παρουσιάσουν τις σχέσεις με τα αδέρφια τους θετικότερα ώστε να αναδείξουν την ύπαρξη βελτίωσης και να επιβεβαιώσουν της προσδοκίες των συντονιστριών.

Οι μεγάλες διαφορές που παρατηρήθηκαν ανάμεσα στις απόψεις των γονέων και των παιδιών τους, δυσχεραίνουν τη διεξαγωγή αξιόπιστων συμπερασμάτων σχετικά με τις σχέσεις των αδελφών. Επίσης, τα συγκεκριμένα ευρήματα υποδηλώνουν την ανάγκη για χρήση και άλλων μεθόδων μέτρησης των σχέσεων των αδελφών εκτός από τα εργαλεία αυτο-αναφοράς. Μια μέθοδος που θα μπορούσε να οδηγήσει σε πιο αντικειμενικά αποτελέσματα είναι ίσως η άμεση παρατήρηση των παιδιών κατά τη διάρκεια της αλληλεπίδρασης με τα αδέρφια τους στο χώρο του σπιτιού τους.

4.2.3 Συναισθήματα των αδελφών και στρατηγικές διαχείρισης δύσκολων καταστάσεων

Τα παιδιά πριν τη συμμετοχή τους στην ομάδα υποστήριξης δήλωσαν ότι ένιωθαν πολύ συχνά και σε μεγάλο βαθμό θυμό αλλά και νευρικότητα απέναντι σε ενοχλητικές και επιθετικές συμπεριφορές των αδελφών τους, αποτέλεσμα που συμφωνεί με προηγούμενα ερευνητικά ευρήματα (Ross & Cuskelly, 2006). Ωστόσο, μετά τη συμμετοχή τους στην ομάδα τα παιδιά δήλωσαν πως ένιωθαν σπανιότερα θυμό για τα αδέρφια τους. Η μείωση του συναισθήματος του θυμού είναι πιθανό να οφείλεται στο ότι κατά τη συμμετοχή τους στην ομάδα υποστήριξης τα παιδιά είχαν την ευκαιρία να εκφράσουν τα συναισθήματα για τα αδέρφια τους. Επίσης είχαν την ευκαιρία να συζητήσουν για κάποιες από τις συμπεριφορές των αδελφών τους, και ίσως έτσι κατόρθωσαν να τις κατανοήσουν καλύτερα.

Οι συμμετέχοντες και στις δυο φάσεις της έρευνας χρησιμοποίησαν ποικίλες στρατηγικές για το χειρισμό δύσκολων καταστάσεων, αποτέλεσμα στο οποίο κατέληξαν και προηγούμενοι

ερευνητές (Ross και Cuskelly, 2006). Η πιο κοινή στρατηγική που δήλωσαν ότι χρησιμοποιούν όλα τα παιδιά της ομάδας κατά την αρχική μέτρηση ήταν η διαχείριση συναισθημάτων, ενώ στη δεύτερη μέτρηση η συνηθέστερη στρατηγική που αναφέρθηκε ήταν η επίλυση προβλημάτων. Τα παιδιά και στις δυο φάσεις της μέτρησης δήλωσαν πως χρησιμοποιούσαν περισσότερες θετικές από ό,τι αρνητικές στρατηγικές, ενώ ενδιαφέρον θεωρείται το εύρημα πως μετά την παρέμβαση δυο από τα παιδιά μείωσαν τον αριθμό των αρνητικών στρατηγικών που χρησιμοποιούσαν. Τα παιδιά και στις δυο φάσεις της παρέμβασης αξιολόγησαν ως αρκετά αποτελεσματικές τις στρατηγικές που χρησιμοποιούσαν, όμως ένα από τα παιδιά αξιολόγησε θετικότερα τις στρατηγικές που χρησιμοποιούσε μετά τη συμμετοχή του στην ομάδα. Τα ευρήματα αυτά ίσως συνδέονται με το περιεχόμενο των συζητήσεων και δραστηριοτήτων που πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια των συναντήσεων της ομάδας και κατά τις οποίες τα παιδιά έπρεπε να ανταλλάξουν τις εμπειρίες τους από δύσκολες στιγμές και καταστάσεις που αναγκάστηκαν να αντιμετωπίσουν εξαιτίας των αδελφών τους με αυτισμό.

4.3 Περιορισμοί της πτυχιακής εργασίας και μελλοντικές υποδείξεις /προτάσεις

Η συγκεκριμένη πτυχιακή εργασία έχει κάποιους περιορισμούς οι οποίοι πρέπει να επισημανθούν, αφού περιορίζουν την εγγυρότητα της και τη δυνατότητα γενίκευσης των ευρημάτων της. Ένας σημαντικός περιορισμός της πρώτης έρευνας είναι η απουσία μιας ομάδας σύγκρισης στην οποία να συμμετέχουν αδέρφια παιδιών με τυπική ανάπτυξη. Θα ήταν χρήσιμο σε μελλοντικές έρευνες να χρησιμοποιηθεί μια ομάδα σύγκρισης με αδέρφια τυπικώς αναπτυσσόμενων παιδιών, ώστε να είναι πληρέστερος και πιο έγκυρος ο έλεγχος των αποτελεσμάτων.

Ένας ακόμη περιορισμός κυρίως της δεύτερης έρευνας, αφορά στο μέγεθος του δείγματος που πήρε μέρος σε αυτή. Στην έρευνα πήρε μέρος ένας μικρός αριθμός συμμετεχόντων με αποτέλεσμα να περιορίζεται η δυνατότητα γενίκευσης των ευρημάτων της και να μην είναι εφικτή η διεξαγωγή στατιστικών αναλύσεων των αποτελεσμάτων. Επίσης, το δείγμα παρουσίαζε ομοιογένεια αφού όλα τα παιδιά που συμμετείχαν σε αυτή προέρχονταν από οικογένειες που είχαν ήδη λάβει κοινωνική υποστήριξη. Η χρήση ενός μεγαλύτερου και ανομοιογενούς δείγματος θα οδηγούσε σε αύξηση της αξιοπιστίας της έρευνας και θα επέτρεπε τη γενίκευση των ευρημάτων της. Ωστόσο ο μικρός αριθμός συμμετεχόντων αποτέλεσε ένα θετικό στοιχείο

για τη διεξαγωγή του προγράμματος, αφού διευκόλυνε την επικοινωνία και αλληλεπίδραση ανάμεσα στα μέλη της ομάδας.

Συμπερασματικά, η συγκεκριμένη πτυχιακή εργασία αποτελεί ένα επιπλέον βήμα στη μελέτη των περιοχών που αφορούν στα αδέρφια παιδιών με αυτισμό και συμβάλλει στην ερευνητική βιβλιογραφία σχετικά με τις ομάδες υποστήριξης των αδελφών. Η συλλογή πληροφοριών των δυο ερευνών της έγινε με τη συμβολή όχι μόνο των παιδιών αλλά και των γονέων τους, γεγονός που αποδείχθηκε ιδιαίτερα σημαντικό και αποτελεί ένα από τα πιο δυνατά στοιχεία της εργασίας. Η έρευνα για τα αδέρφια παιδιών με αυτισμό θα μπορούσε να επωφεληθεί από τη συλλογή πληροφοριών από περισσότερες από μια πηγές, την κυριότερη από τις οποίες αποτελούν οι γονείς των παιδιών. Σε μελλοντικές έρευνες θα ήταν επίσης χρήσιμη η συλλογή των δεδομένων με τη χρήση και άλλων αντικειμενικότερων μεθόδων, εκτός από τα εργαλεία αυτο-αναφοράς, όπως η άμεση παρατήρηση των παιδιών στο σπίτι κατά τη διάρκεια της αλληλεπίδρασης με τα αδέρφια τους.

Η συλλογή των δεδομένων που προέκυψαν κατά την εφαρμογή της παρέμβασης έγινε με τη χρήση εργαλείων αυτο-αναφοράς. Η χρήση ερευνητικών εργαλείων σε μελλοντικά προγράμματα παρέμβασης και ομάδες υποστήριξης θα μπορούσε να προσφέρει στους συντονιστές τους και ερευνητές τη δυνατότητα συλλογής και επεξεργασίας πολύτιμων πληροφοριών, ενώ παράλληλα θα διευκόλυνε την εξέταση του προγράμματος. Στην έρευνα 2 η μέτρηση των εξεταζόμενων παραμέτρων έγινε σε τρεις διαφορετικές φάσεις, πριν, κατά τη διάρκεια και μετά την παρέμβαση. Κατά την οργάνωση παρόμοιων ομάδων υποστήριξης θα ήταν πολύ βοηθητική η εφαρμογή μετρήσεων σε περισσότερες από μια χρονικές στιγμές, αφού με τον τρόπο αυτό είναι εφικτή η εύρεση των φάσεων και των πλευρών του προγράμματος κατά τις οποίες παρατηρούνται οι μεγαλύτερες αλλαγές. Επίσης, με τον τρόπο αυτό γίνονται ευδιάκριτα τα στοιχεία του προγράμματος τα οποία συντελούν στην εμφάνιση των αλλαγών.

Ένα δυνατό σημείο της ομάδας υποστήριξης ήταν το ότι όλοι οι συμμετέχοντες ήταν αδέρφια παιδιών με ΔΑΦ, δηλαδή η συγκεκριμένη ομάδα αφορούσε μόνο σε αδέρφια παιδιών με την ίδια διαταραχή. Η σύσταση τέτοιων ομάδων ασκεί ίσως περισσότερο θετική επίδραση στα παιδιά, αφού εξαιτίας της κοινής αναπηρίας των αδελφών τους έχουν περισσότερα κοινά στοιχεία μεταξύ τους, ίσως παρόμοιες εμπειρίες και συναισθήματα με αποτέλεσμα να αναπτύσσουν μεγαλύτερη οικειότητα και άνεση. Τα αποτελέσματα της παρούσας εργασίας αναδεικνύουν την ανάγκη περαιτέρω έρευνας, εξέτασης και επαναξιολόγησης των γνώσεων των

αδελφών παιδιών με αυτισμό για τις ΔΑΦ και των απόψεών τους για τις σχέσεις με τα αδέλφια τους με αυτισμό. Παράλληλα υπογραμμίζουν την αξία της παροχής κοινωνικής υποστήριξης στα αδέλφια και την ανάγκη δημιουργίας ομάδων υποστήριξης μέσα από τις οποίες θα προωθείται η αύξηση των στρατηγικών χειρισμού δύσκολων καταστάσεων των αδελφών και η βελτίωση των σχέσεων με τα αδέλφια τους με αυτισμό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αρχοντάκη, Ζ., & Φιλίππου Δ. (2003). *205 Βιωματικές ασκήσεις για εμπύχωση ομάδων*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Atkinson, N., & Crawforth, M. (1995). *All in the family – siblings and disability*. London: NCH Action for children.
- Bauminger, N., & Yirmiya, N. (2001). The functioning and well-being of siblings of children with autism: Behavioral- genetic and familial contributions. In J.A. Burack, T. Charman, N. Yirmiya, & P.R. Zelazo (eds.), *The development of autism: Perspectives from theory and research* (pp. 61-80). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Bischoff, L.G., & Tingstrom, D.H. (1991). Siblings of children with disabilities: Psychological and behavioural characteristics. *Counseling Psychology Quarterly*, **4**, 311-321.
- Γενά, Α. (2002). *Αυτισμός και διάχυτες αναπτυξιακές διαταραχές, Αξιολόγηση, Διάγνωση, Αντιμετώπιση*. Αθήνα.
- Cheng, S.T., & Chan, A.C.M. (2002). Factorial structure of the Kidcope in Hong Kong adolescents. *Journal of Genetic Psychology*, **164**, 261-266.
- Cicirelli, V.G. (1995). *Sibling relationships across the life span*. New York: Plenum Press.
- Clarke, P., & Rutter, M. (1981). Autistic children's responses to structure and interpersonal demands. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, **11**, 201-17.
- D'Arcy, F., Flynn, J., McCarthy, Y., O'Connor, C., & Tierney, E. (2005). Sibshops. An evaluation of an interagency model. *Journal of Intellectual Disabilities*, **9**, 43-57.
- Dyson, L.L. (1998). A support program for siblings of children with disabilities: What siblings learn and what they like. *Psychology in the Schools*, **35**, 57-65.
- Evans, J., Jones, J., & Mansell, I. (2001). Supporting siblings-evaluation of support groups for brothers and sisters of children with learning disabilities and challenging behaviour. *Journal of Learning Disabilities*, **5**, 69-78.
- Fisman, S., Wolf, L., Ellison, D., & Freeman, T. (2000). A longitudinal study of siblings of children with chronic disabilities. *Canadian Journal of Psychiatry*, **44**, 369.
- Frith, U. (1999). *Αυτισμός, Εξηγώντας το αίνιγμα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

- Garralda, M.E., & Rangel, L. (2004). Impairment and coping in children and adolescents with chronic fatigue syndrome: A comparative study with other pediatric disorders. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, **45**, 543-552.
- Glasberg, B.A. (2000). The Development of Siblings' Understanding of Autism Spectrum Disorders. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, **30**, 143-156.
- Gold, N. (1993). Depression and social adjustment in siblings of boys with autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, **23**, 147-163.
- Happé, Fr. (1998). *Αυτισμός, Ψυχολογική θεώρηση*. Αθήνα: Gutenberg.
- Hastings, R.P. (2003). Brief Report: Behavioral adjustment of siblings of children with autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, **33**, 99-107.
- Harris, S.L. (1994). *Siblings of children with autism: A guide for families*. Bethesda, MD: Woodbine House.
- Herbert, M. (1998). *Ψυχολογικά προβλήματα παιδικής ηλικίας, τόμος Α'*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Καλογεροπούλου, Ε., & Μαυροπούλου, Σ. (2006). *Τα αδέρφια μας με αυτισμό*. Τρίκαλα: Ελλα.
- Kaminsky, L., & Dewey, D. (2001). Siblings' relationships of children with autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, **31**, 399-410.
- Kazdin, A.E., (1982). *Single- case research designs. Methods for clinical and applied settings*. New York Oxford: Oxford University Press.
- Knott, F., Lewis, C., & Williams, T. (1995). Siblings' interaction of children with learning disabilities: A comparison of autism and Down's syndrome. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, **36**, 965-976.
- Lobato, D.J., & Kao, B.T. (2002). Integrated sibling-parent group intervention to improve sibling knowledge and adjustment to chronic illness and disability. *Journal of Pediatric Psychology*, **27**, 711-716.
- Μάνος, Ν. (1997). *Βασικά στοιχεία κλινικής ψυχιατρικής*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Mates, Th.E. (1990). Siblings of Autistic Children: Their Adjustment and Performance at Home and in School. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, **20**, 545-553.
- McHale, S.M., Simeonson, R.J., & Sloan, J.L. (1984). Children with handicapped brothers and sisters. Στο E. Schopler & G.B. Mesibov (Επ.), *The effects of autism on the family* (pp. 327-342). New York: Plenum Press.

- Meyer, D.J., & Vadasy, P.F. (2003). *Sibshops: Workshops for siblings of children with special needs* (5th Ed.). Paul. H. Brookes Publishing co.
- Opperman, S., & Alant, E. (2003). The coping responses of the adolescent siblings of children with severe disabilities. *Disability and Rehabilitation*, **25**, 441-454.
- Pilowsky, T., Yirmiya, N., Doppelt, O., Gross-Tsur, V. & Shalev, R S. (2004). Social and emotional adjustment of siblings of children with autism. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, **45**, 855-865.
- Rivers, W.J., & Stoneman, Z. (2003). Sibling relationships when a child has autism: Marital Stress and support coping. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, **33**, 383-394.
- Rodrigue, J.R., Geffken G.R., & Morgan, S.B. (1993). Perceived competence and behavioral adjustment of siblings of children with autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, **23**, 665-674.
- Ross, P., & Cuskelly, M. (2006). Adjustment, sibling problems and coping strategies of brothers and sisters of children with autistic spectrum disorder. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, **31**, 77-86.
- Rutter, M., & Schopler, E. (1987). Autism and Pervasive Developmental Disorders: Conceptual and Diagnostic Issues. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, **17**, 159-86.
- Smith, T., & Perry, A. (2005). A sibling support group for brothers and sisters of children with autism. *Journal on Developmental Disabilities*, **11**, 77-88.
- Spirito, A., Stark, L.J., & Williams, C. (1988). Development of a brief coping checklist for use with pediatric populations. *Journal of Pediatric Psychology*, **13**, 555-574.
- Trevarthen, C., Aitken, K., Papoudi, D., & Robarts, J. (1998). *Children with Autism: Diagnosis and interventions to meet their needs*. London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Verte, S., Roeyers, H., & Buysse, A. (2003). Behavioural problems, social competence and self-concept in siblings of children with autism. *Child: Care, Health & Development*, **29**, 193-205.
- Warren Dodd, L. (2004). Supporting the siblings of young children with disabilities. *British Journal of Special Education*, **31**, 41-49.
- Wing, L. (1980). *Autistic Children. A guide for parents*. London.
- Yirmiya, N., Shaked, M., & Erel, O. (2001). Comparison of siblings of individuals with autism and siblings of individuals with other diagnoses. Στο E. Schopler, N. Yirmiya, C. Shulman, & L.M. Marcus (Επ.), *The research basis for autism intervention*, pp. 59-73. New York: Kluwer Academic/ Plenum Publishers.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Παράρτημα 1: Έντυπο Συλλογής Πληροφοριών

**ΕΝΤΥΠΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΠΑΙΔΙ ΠΟΥ ΣΥΜΜΕΤΕΧΕΙ ΣΤΗΝ
ΟΜΑΔΑ ΜΕ ΤΑ ΑΔΕΛΦΙΑ**

1. Ονοματεπώνυμο πατέρα: _____
2. Ονοματεπώνυμο μητέρας: _____
3. Διεύθυνση κατοικίας: _____
4. Τηλέφωνα επικοινωνίας : _____
5. Όνομα αδελφού/ής: _____
6. Η.Γ.: _____ 7. Ηλικία: _____
8. Τάξη που φοιτά : _____

9. Όνομα του παιδιού με αυτισμό: _____
10. Η.Γ.: _____ 11. Ηλικία: _____
12. Διάγνωση: _____
13. Τόπος φοίτησης : _____

14. Σημειώστε ποιες άλλες ειδικές υπηρεσίες (π.χ., συμβουλευτική) λαμβάνει ο/η αδελφός/ή του ατόμου με αυτισμό και με ποια συχνότητα:

_____

_____

15. Σημειώστε ποιες ειδικές υπηρεσίες λαμβάνει το παιδί με αυτισμό (π.χ., λογοθεραπεία, φυσικοθεραπεία, εργοθεραπεία) και με ποια συχνότητα;

_____

_____

_____

16. Άλλα αδέλφια στην οικογένεια:

	Όνομα	Η.Γ.	Ηλικία
1.	_____	_____	_____
2.	_____	_____	_____
3.	_____	_____	_____

17. Ποιες είναι οι προσδοκίες σας από την συμμετοχή του παιδιού σας σε μία ομάδα άλλων παιδιών που έχουν αδέρφια με αυτισμό;

---

18. Έχετε κάποιες ανησυχίες για την συμμετοχή του παιδιού σας σε μία ομάδα με αδέρφια;

---

19. Υπάρχουν κάποια συγκεκριμένα θέματα τα οποία θα θέλατε να συζητήσουμε στις συναντήσεις με τα άλλα αδέρφια;

1. _____
2. _____
3. _____
4. _____
5. _____

20. Παρακαλούμε σημειώστε άλλες πληροφορίες που θεωρείτε ότι θα μας βοηθήσουν να σχεδιάσουμε τις συναντήσεις της ομάδας, έτσι ώστε αυτό το πρόγραμμα να είναι μια ευχάριστη και εκπαιδευτική εμπειρία για το παιδί σας:

Υπογραφή γονέα: _____

Ημερομηνία: _____

**Παράρτημα 2: Ερωτηματολόγιο για τις Γνώσεις
σχετικά με τον Αυτισμό**

Όν/νομο Παιδιού: _____ Ομάδα: _____

Κωδικός αριθμός: .....

Πριν την έναρξη του προγράμματος ..... Μετά την έναρξη του προγράμματος .....

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΓΝΩΣΕΩΝ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΥΤΙΣΜΟ

Προσπάθησε να απαντήσεις σε όλες τις ερωτήσεις του ερωτηματολογίου, βάζοντας σε κύκλο το γράμμα Σ (Σωστό) αν συμφωνείς με την πρόταση ή το γράμμα Λ (Λάθος) αν διαφωνείς με την πρόταση.

		ΣΩΣΤΟ	ΛΑΘΟΣ
1.	Τα κορίτσια με αυτισμό είναι περισσότερα από τα αγόρια.	Σ	Λ
2.	Πολλά παιδιά με αυτισμό αναστατώνονται όταν γίνονται αλλαγές στη ρουτίνα τους στο σπίτι ή στο σχολείο (π.χ., ενώ συνήθως πηγαίνουν για κολύμπι την Τρίτη κάποια Τρίτη δεν μπορούν να πάνε).	Σ	Λ
3.	Όλα τα παιδιά με αυτισμό βλάπτουν τον εαυτό τους (π.χ. χτυπάνε τον εαυτό τους, κάνουν επικίνδυνα πράγματα, τρώνε πράγματα που δεν τρώγονται).	Σ	Λ
4.	Όλα τα παιδιά με αυτισμό θα γίνουν ενήλικες που θα έχουν μια δουλειά και θα ζουν μόνοι τους (δηλαδή, θα έχουν αυτόνομη ζωή).	Σ	Λ
5.	Ο αυτισμός συμβαίνει πιο συχνά σε οικογένειες που έχουν άλλες περιπτώσεις με αυτισμό (π.χ., είναι πιο πιθανό να έχει κάποιος αυτισμό αν ένας από τους παππούδες του είχε αυτισμό).	Σ	Λ
6.	Οι άνθρωποι που έχουν αυτισμό είναι λίγοι. Είναι μια σπάνια διαταραχή.	Σ	Λ
7.	Τα περισσότερα παιδιά με αυτισμό τα καταφέρνουν πολύ καλά στο σχολείο.	Σ	Λ
8.	Τα παιδιά με αυτισμό δείχνουν να μην ξέρουν πώς νιώθουν οι άλλοι άνθρωποι (π.χ., δεν μπορούν να πουν πότε νιώθεις θυμωμένος ή λυπημένος).	Σ	Λ
9.	Μπορείς να «κολλήσεις» αυτισμό από τα παιδιά που έχουν αυτισμό- είναι μια αρρώστια όπως η ανεμοβλογιά.	Σ	Λ
10.	Πολλά παιδιά με αυτισμό έχουν δυσκολία να σε κοιτάζουν στα μάτια όταν τους μιλάς.	Σ	Λ
11.	Όλα τα παιδιά με αυτισμό καθώς μεγαλώνουν θα ξεπεράσουν τελικά τη διαταραχή και δε θα έχουν πια αυτισμό όταν γίνουν ενήλικες.	Σ	Λ
12.	Κάποια παιδιά με αυτισμό αναστατώνονται μερικές φορές από διάφορους θορύβους . Κάποια παιδιά αναστατώνονται όταν τα αγγίζουν οι άνθρωποι.	Σ	Λ
13.	Όλα τα παιδιά με αυτισμό μπορούν να μιλάνε καλά.	Σ	Λ
14.	Τα περισσότερα παιδιά με αυτισμό προτιμούν να παίζουν μόνοι τους.	Σ	Λ
15.	Κάποια παιδιά με αυτισμό κινούν το σώμα τους με ασυνήθιστους τρόπους, π.χ., κουνάνε τα χέρια τους πέρα-δώθε.	Σ	Λ
16.	Πολλά παιδιά με αυτισμό αφιερώνουν πάρα πολύ χρόνο σε συγκεκριμένες δραστηριότητες ή πράγματα που τα ενδιαφέρουν (π.χ., ο Γιάννης περνάει πάρα πολλές ώρες παίζοντας με ένα τρενάκι).	Σ	Λ
17.	Πολλά παιδιά με αυτισμό δεν έχουν φίλους.	Σ	Λ
18.	Κάποια παιδιά με αυτισμό λένε ξανά και ξανά λέξεις ή φράσεις που έχουν ακούσει.	Σ	Λ

19.	Στα παιδιά με αυτισμό αρέσει να παίζουν με άλλα παιδιά.	Σ	Λ
20.	Όλα τα παιδιά με αυτισμό καταφέρνουν να κάνουν φίλους.	Σ	Λ
21.	Σε όλα τα παιδιά με αυτισμό αρέσει να μοιράζονται τα ενδιαφέροντά τους ή τη χαρά τους γι' αυτά που κάνουν.	Σ	Λ

**Παράρτημα 3: Ερωτηματολόγια για τις Σχέσεις των
αδελφών- Ερωτηματολόγιο για τα παιδιά
και ερωτηματολόγιο για τους γονείς**

ΟΝ/ΝΥΜΟ ΠΑΙΔΙΟΥ: ..... ΟΜΑΔΑ:.....

Κωδικός αριθμός: .....

Πριν την έναρξη του προγράμματος..... Μετά την έναρξη του προγράμματος.....

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΑ ΑΔΕΛΦΙΑ

Προσπάθησε να απαντήσεις σε όλες τις ερωτήσεις του ερωτηματολογίου, σημειώνοντας την απάντηση που περιγράφει καλύτερα τη σχέση σου με τον αδελφό σου.

1. Πολλά αδέλφια κάνουν πολύ συχνά καλά πράγματα το ένα για το άλλο, ενώ άλλα αδέλφια κάνουν πιο σπάνια καλά πράγματα το ένα για το άλλο. Πόσο συχνά εσύ και ο/η αδελφός/-ή σου κάνετε καλά πράγματα ο ένας για τον άλλο;	☐ Σχεδόν ποτέ ☐ Σπάνια ☐ Κάποιες φορές ☐ Πολύ συχνά ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΣΥΧΝΑ
2. Σε ποιο παιδί συμπεριφέρεται συνήθως καλύτερα η μαμά, στον/στην αδελφό/-ή σου ή σε σένα;	☐ Στον/στην αδελφό/-ή μου σχεδόν πάντα συμπεριφέρεται καλύτερα ☐ Στον/στην αδελφό/-ή μου συχνά συμπεριφέρεται καλύτερα ☐ Και στους δυο συμπεριφέρεται το ίδιο ☐ Σε μένα συχνά συμπεριφέρεται καλύτερα ☐ Σε μένα σχεδόν πάντα συμπεριφέρεται καλύτερα
3. Πόσο συχνά δείχνεις στον/στην αδελφό/-ή σου πώς να κάνει κάτι που δεν ξέρει πώς να το κάνει;	☐ Σχεδόν ποτέ ☐ Σπάνια ☐ Κάποιες φορές ☐ Πολύ συχνά ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΣΥΧΝΑ
4. Πόσο συχνά σου δείχνει ο/η αδελφός/-ή σου πώς να κάνεις κάτι που δεν ξέρεις πώς να το κάνεις;	☐ Σχεδόν ποτέ ☐ Σπάνια ☐ Κάποιες φορές ☐ Πολύ συχνά ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΣΥΧΝΑ
5. Πόσο συχνά λες στον/στην αδελφό/-ή σου τι να κάνει;	☐ Σχεδόν ποτέ ☐ Σπάνια ☐ Κάποιες φορές ☐ Πολύ συχνά ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΣΥΧΝΑ
6. Πόσο συχνά σου λέει ο/η αδελφός/-ή σου τι να κάνεις;	☐ Σχεδόν ποτέ ☐ Σπάνια ☐ Κάποιες φορές ☐ Πολύ συχνά ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΣΥΧΝΑ

<p>7. Σε ποιόν συμπεριφέρεται συνήθως καλύτερα ο μπαμπάς, σε σένα ή στον/στην αδελφό/-ή σου;</p>	<p>☐ Στον/στην αδελφό/-ή σου σχεδόν πάντα συμπεριφέρεται καλύτερα ☐ Στον/στην αδελφό/-ή σου συχνά συμπεριφέρεται καλύτερα ☐ Και στους δυο συμπεριφέρεται το ίδιο ☐ Σε μένα συχνά συμπεριφέρεται καλύτερα ☐ Σε μένα σχεδόν πάντα συμπεριφέρεται καλύτερα</p>
<p>8. Κάποια αδέρφια νοιάζονται πολύ το ένα για το άλλο ενώ άλλα αδέρφια δε νοιάζονται τόσο πολύ το ένα για το άλλο. Σε ποιο βαθμό εσύ και ο/η αδελφός/-ή σου νοιάζεστε ο ένας για τον άλλο;</p>	<p>☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
<p>9. Πόσο συχνά ο/η αδελφός/-ή σου και εσύ επισκέπτεστε μέρη και κάνετε πράγματα μαζί;</p>	<p>☐ Σχεδόν ποτέ ☐ Σπάνια ☐ Κάποιες φορές ☐ Πολύ συχνά ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΣΥΧΝΑ</p>
<p>10. Πόσο συχνά εσύ και ο/η αδελφός/-ή σου προσβάλλετε και μιλάτε άσχημα ο ένας για τον άλλο;</p>	<p>☐ Σχεδόν ποτέ ☐ Σπάνια ☐ Κάποιες φορές ☐ Πολύ συχνά ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΣΥΧΝΑ</p>
<p>11. Πόσο συχνά εσύ και ο/η αδελφός/-ή σου προτιμάτε τα ίδια πράγματα;</p>	<p>☐ Σχεδόν ποτέ ☐ Σπάνια ☐ Κάποιες φορές ☐ Πολύ συχνά ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΣΥΧΝΑ</p>
<p>12. Πόσο συχνά εσύ και ο/η αδελφός/-ή σου λέτε τα πάντα ο ένας στον άλλο;</p>	<p>☐ Σχεδόν ποτέ ☐ Σπάνια ☐ Κάποιες φορές ☐ Πολύ συχνά ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΣΥΧΝΑ</p>
<p>13. Κάποια αδέρφια προσπαθούν πολύ να ξεπεράσουν ή να νικήσουν το ένα το άλλο σε διάφορα πράγματα, ενώ άλλα αδέρφια προσπαθούν λιγότερο να ξεπεράσουν ή να νικήσουν το ένα το άλλο. Σε ποιο βαθμό εσύ και ο/η αδελφός/-ή σου προσπαθείτε να ξεπεράσετε ο ένας τον άλλο σε κάποια πράγματα;</p>	<p>☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
<p>14. Σε ποιο βαθμό θαυμάζεις και σέβεται τον/την αδελφό/-ή σου;</p>	<p>☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>

15. Σε ποιο βαθμό ο/η αδελφός/-ή σου σε θαυμάζει και σε σέβεται;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
16. Πόσο συχνά εσύ και ο/η αδελφός/-ή σου διαφωνείτε ή μαλώνετε μεταξύ σας;	☐ Σχεδόν ποτέ ☐ Σπάνια ☐ Κάποιες φορές ☐ Πολύ συχνά ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΣΥΧΝΑ
17. Κάποια αδέρφια συνεργάζονται πολύ ενώ άλλα αδέρφια συνεργάζονται λιγότερο. Σε ποιο βαθμό εσύ και ο/η αδελφός/-ή σου συνεργάζεστε μεταξύ σας;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
18. Ποιος δέχεται περισσότερη προσοχή από τη μαμά. ο/η αδελφός/-ή σου ή εσύ;	☐ Ο/η αδελφός/-ή μου σχεδόν πάντα δέχεται περισσότερη προσοχή ☐ Ο/η αδελφός/-ή μου συχνά δέχεται περισσότερη προσοχή ☐ Δεχόμαστε την ίδια προσοχή ☐ Εγώ συχνά δέχομαι περισσότερη προσοχή ☐ Εγώ σχεδόν πάντα δέχομαι περισσότερη προσοχή
19. Πόσο συχνά βοηθάς τον/την αδελφό/-ή σου με πράγματα που δεν μπορεί να κάνει μόνος/η του/της;	☐ Σχεδόν ποτέ ☐ Σπάνια ☐ Κάποιες φορές ☐ Πολύ συχνά ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΣΥΧΝΑ
20. Πόσο συχνά σε βοηθάει ο/η αδελφός/-ή σου με πράγματα που δε μπορείς να κάνεις μόνη σου;	☐ Σχεδόν ποτέ ☐ Σπάνια ☐ Κάποιες φορές ☐ Πολύ συχνά ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΣΥΧΝΑ
21. Πόσο συχνά πιέζεις τον/την αδελφό/-ή σου να κάνει πράγματα;	☐ Σχεδόν ποτέ ☐ Σπάνια ☐ Κάποιες φορές ☐ Πολύ συχνά ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΣΥΧΝΑ
22. Πόσο συχνά σε πιέζει ο/η αδελφός/-ή σου να κάνεις πράγματα;	☐ Σχεδόν ποτέ ☐ Σπάνια ☐ Κάποιες φορές ☐ Πολύ συχνά ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΣΥΧΝΑ

<p>23. Ποιος δέχεται περισσότερη προσοχή από τον μπαμπά, εσύ ή ο/η αδελφός/-ή σου;</p>	<p>☐ Ο/η αδελφός/-ή μου σχεδόν πάντα δέχεται περισσότερη προσοχή ☐ Ο/η αδελφός/-ή μου συχνά δέχεται περισσότερη προσοχή ☐ Δεχόμαστε το ίδιο ποσοστό προσοχής ☐ Εγώ συχνά δέχομαι περισσότερη προσοχή ☐ Εγώ σχεδόν πάντα δέχομαι περισσότερη προσοχή</p>
<p>24. Σε ποιο βαθμό εσύ και ο/η αδελφός/-ή σου αγαπάτε ο ένας τον άλλο;</p>	<p>☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
<p>25. Κάποια αδέρφια παίζουν και ευχαριστιούνται πολύ μεταξύ τους, ενώ άλλα αδέρφια παίζουν και ευχαριστιούνται λιγότερο μεταξύ τους. Σε ποιο βαθμό εσύ και ο/η αδελφός/-ή σου παίζετε και ευχαριστιόσαστε μαζί;</p>	<p>☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
<p>26. Σε ποιο βαθμό εσύ και ο/η αδελφός/-ή σου κάνετε άσχημα πράγματα ο ένας στον άλλο;</p>	<p>☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
<p>27. Σε ποιο βαθμό ο/η αδελφός/-ή σου και εσύ έχετε κοινά ενδιαφέροντα;</p>	<p>☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
<p>28. Σε ποιο βαθμό εσύ και ο/η αδελφός/-ή σου μοιράζεστε μυστικά και προσωπικά συναισθήματα;</p>	<p>☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
<p>29. Σε ποιο βαθμό εσύ και ο/η αδελφός/-ή σου συναγωνίζεστε ο ένας με τον άλλο;</p>	<p>☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
<p>30. Σε ποιο βαθμό εκτιμάς τον/την αδελφό/-ή σου και νοιώθεις περήφανη γι' αυτόν/-ήν;</p>	<p>☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>

31. Σε ποιο βαθμό ο/η αδελφός/-ή σου σε εκτιμά και νοιώθει περήφανος/-η για εσένα;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
32. Σε ποιο βαθμό εσύ και ο/η αδελφός/-ή σου εξαγριώνεστε ο ένας με τον άλλο και μαλώνετε μεταξύ σας;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
33. Σε ποιο βαθμό εσύ και ο/η αδελφός/-ή σου μοιράζεστε πράγματα ο ένας με τον άλλο;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
34. Ποιόν ευνοεί συνήθως η μαμά, εσένα ή τον/την αδελφό/-ή σου;	☐ Ο/η αδελφός/-ή μου σχεδόν πάντα είναι ευνοημένος ☐ Ο/η αδελφός/-ή μου συχνά είναι ευνοημένος ☐ Κανένας από εμάς δεν ευνοείται ☐ Εγώ συχνά είμαι ευνοημένη ☐ Εγώ σχεδόν πάντα είμαι ευνοημένη
35. Σε ποιο βαθμό διδάσκει στον/στην αδελφό/-ή σου πράγματα που δεν ξέρει;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
36. Σε ποιο βαθμό σου διδάσκει ο/η αδελφός/-ή σου πράγματα που δεν ξέρεις;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
37. Σε ποιο βαθμό δίνεις διαταγές στον/στην αδελφό/-ή σου;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
38. Σε ποιο βαθμό ο/η αδελφός/-ή σου δίνει διαταγές σε εσένα;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
39. Ποιόν ευνοεί συνήθως ο μπαμπάς, εσένα ή τον/την αδελφό/-ή σου;	☐ Ο/η αδελφός/-ή μου σχεδόν πάντα είναι ευνοημένος ☐ Ο/η αδελφός/-ή μου συχνά είναι ευνοημένος ☐ Κανένας από εμάς δεν ευνοείται ☐ Εγώ συχνά είμαι ευνοημένη ☐ Εγώ σχεδόν πάντα είμαι ευνοημένη

40. Σε ποιο βαθμό υπάρχει ένα δυνατό αίσθημα στοργής (αγάπης) ανάμεσα σε σένα και τον/την αδελφό/-ή σου;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
41. Κάποια παιδιά περνούν πολύ χρόνο με τα αδέρφια τους, ενώ άλλα δεν περνούν τόσο χρόνο. Πόσο ελεύθερο χρόνο περνάτε μαζί εσύ και ο/η αδελφός/-ή σου;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
42. Σε ποιο βαθμό εσύ και ο/η αδελφός/-ή σου πειράζετε ο ένας τον άλλο και καυγαδίζετε με άσχημο τρόπο;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
43. Σε ποιο βαθμό εσύ και ο/η αδελφός/-ή σου μοιάζετε ο ένας με τον άλλο;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
44. Σε ποιο βαθμό λέτε εσύ και ο/η αδελφός/-ή σου πράγματα ο ένας στον άλλο που δε θέλετε να ξέρουν άλλοι άνθρωποι;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
45. Σε ποιο βαθμό προσπαθείτε εσύ και ο Αδελφός/-ή σου να κάνετε πράγματα ο ένας καλύτερα από τον άλλο;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
46. Σε ποιο βαθμό έχεις σε μεγάλη υπόληψη τον/την αδελφό/-ή σου;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
47. Σε ποιο βαθμό ο/η αδελφός/-ή σου έχει σε μεγάλη υπόληψη εσένα;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
48. Σε ποιο βαθμό εσύ και ο/η αδελφός/-ή σου διαφωνείτε μεταξύ σας;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ

Σε ευχαριστούμε πολύ!!!

ΟΝ/ΝΥΜΟ ΓΟΝΕΑ: _____ ΟΜΑΔΑ: _____

Κωδικός αριθμός: .....

Πριν την έναρξη του προγράμματος ..... Μετά την έναρξη του προγράμματος .....

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΓΙΑ ΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΑΔΕΛΦΙΑ

Αυτό το ερωτηματολόγιο αφορά τις σχέσεις που έχουν τα αδέρφια. Σε καθεμιά από τις παρακάτω ερωτήσεις σημειώστε την απάντηση που χαρακτηρίζει *καλύτερα* τη σχέση μεταξύ των δύο αδερφών.

Αυτό το ερωτηματολόγιο συμπληρώθηκε από την μητέρα/τον πατέρα (βάλτε κύκλο σε ένα από τα δύο)

<p>4. Κάποια αδέρφια κάνουν πολύ συχνά καλά πράξεις το ένα για το άλλο, ενώ άλλα αδέρφια κάνουν πιο σπάνια καλές πράξεις το ένα για το άλλο. Πόσο συχνά _____ και ο/η αδελφός/-ή του/της κάνουν καλές πράξεις ο ένας για τον άλλο;</p>	<p>☐ Σχεδόν ποτέ ☐ Σπάνια ☐ Κάποιες φορές ☐ Πολύ συχνά ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΣΥΧΝΑ</p>
<p>5. Σε ποιόν συμπεριφέρεται συνήθως καλύτερα η μαμά, στον/στην _____ ή στον/στην αδελφό/-ή του/της;</p>	<p>☐ Στον/στην αδελφό/-ή του/της σχεδόν πάντα συμπεριφέρεται καλύτερα ☐ Στον/στην αδελφό/-ή του/της συχνά συμπεριφέρεται καλύτερα ☐ Και στα δυο παιδιά συμπεριφέρεται το ίδιο ☐ Στον/στην _____ συχνά συμπεριφέρεται καλύτερα ☐ Στον/στην _____ σχεδόν πάντα συμπεριφέρεται καλύτερα</p>
<p>6. Πόσο συχνά ο/η _____ δείχνει στον/στην αδελφό/-ή του/της πώς να κάνει κάτι που δεν ξέρει πώς να το κάνει;</p>	<p>☐ Σχεδόν ποτέ ☐ Σπάνια ☐ Κάποιες φορές ☐ Πολύ συχνά ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΣΥΧΝΑ</p>
<p>7. Πόσο συχνά ο/η αδελφός/-ή του/της δείχνει στον/στην _____ πώς να κάνει κάτι που δεν ξέρει πώς να το κάνει;</p>	<p>☐ Σχεδόν ποτέ ☐ Σπάνια ☐ Κάποιες φορές ☐ Πολύ συχνά ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΣΥΧΝΑ</p>
<p>8. Πόσο συχνά ο/η _____ λέει στον/στην αδελφό/-ή του/της τι να κάνει;</p>	<p>☐ Σχεδόν ποτέ ☐ Σπάνια ☐ Κάποιες φορές ☐ Πολύ συχνά ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΣΥΧΝΑ</p>
<p>6. Πόσο συχνά ο/η αδελφός/-ή του/της λέει στον/στη _____ τι να κάνει;</p>	<p>☐ Σχεδόν ποτέ ☐ Σπάνια ☐ Κάποιες φορές ☐ Πολύ συχνά ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΣΥΧΝΑ</p>

<p>7. Σε ποιόν συμπεριφέρεται συνήθως καλύτερα ο μπαμπάς, στον-στην _____ ή στον/στην αδελφό/-ή του/της;</p>	<p>☐ Στον/στην _____ σχεδόν πάντα συμπεριφέρεται καλύτερα ☐ Στον/στην _____ συχνά συμπεριφέρεται καλύτερα ☐ Και στα δυο παιδιά συμπεριφέρεται το ίδιο ☐ Στον/στην αδελφό/-ή του/της συχνά συμπεριφέρεται καλύτερα ☐ Στον/στην αδελφό/-ή του/της σχεδόν πάντα συμπεριφέρεται καλύτερα</p>
<p>8. Κάποια αδέρφια νοιάζονται πολύ το ένα για το άλλο ενώ άλλα αδέρφια νοιάζονται λιγότερο το ένα για το άλλο. Σε ποιο βαθμό ο/η και ο/η αδελφός/-ή του/της νοιάζονται ο ένας για τον άλλο;</p>	<p>☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
<p>9. Πόσο συχνά ο/η _____ και ο/η αδελφός/-ή του/της επισκέπτονται μέρη και κάνουν πράγματα μαζί;</p>	<p>☐ Σχεδόν ποτέ ☐ Σπάνια ☐ Κάποιες φορές ☐ Πολύ συχνά ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΣΥΧΝΑ</p>
<p>10. Πόσο συχνά ο/η _____ και ο/η αδελφός/-ή του/της προσβάλλουν και μιλάνε άσχημα ο ένας για τον άλλο;</p>	<p>☐ Σχεδόν ποτέ ☐ Σπάνια ☐ Κάποιες φορές ☐ Πολύ συχνά ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΣΥΧΝΑ</p>
<p>11. Πόσο συχνά ο/η _____ και ο/η αδελφός/-ή του/της προτιμούν τα ίδια πράγματα;</p>	<p>☐ Σχεδόν ποτέ ☐ Σπάνια ☐ Κάποιες φορές ☐ Πολύ συχνά ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΣΥΧΝΑ</p>
<p>12. Πόσο συχνά ο/η _____ και ο/η αδελφός/-ή του/της λένε τα πάντα ο ένας στον άλλο;</p>	<p>☐ Σχεδόν ποτέ ☐ Σπάνια ☐ Κάποιες φορές ☐ Πολύ συχνά ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΣΥΧΝΑ</p>
<p>13. Κάποια αδέρφια προσπαθούν πολύ να ξεπεράσουν ή να νικήσουν το ένα το άλλο σε διάφορα πράγματα, ενώ άλλα αδέρφια προσπαθούν λιγότερο να ξεπεράσουν ή να νικήσουν το ένα το άλλο. Πόσο πολύ προσπαθούν ο/η _____ και ο αδελφός της να ξεπεράσουν ο ένας τον άλλο σε κάποια πράγματα;</p>	<p>☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
<p>14. Σε ποιο βαθμό ο/η αδελφός/-ή του/της θαυμάζει και σέβεται τον/την;</p>	<p>☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>

15. Σε ποιο βαθμό ο/η _____ θαυμάζει και σέβεται τον/την αδελφό/-ή του/της;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
16. Πόσο συχνά ο/η _____ και ο/η αδελφός/-ή του/της διαφωνούν ή μαλώνουν μεταξύ τους;	☐ Σχεδόν ποτέ ☐ Σπάνια ☐ Κάποιες φορές ☐ Πολύ συχνά ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΣΥΧΝΑ
17. Κάποια αδέρφια συνεργάζονται πολύ, ενώ άλλα αδέρφια συνεργάζονται λιγότερο. Σε ποιο βαθμό ο/η _____ και ο/η αδελφός/-ή του/της συνεργάζονται μεταξύ τους;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
18. Ποιος δέχεται περισσότερη προσοχή από τη μαμά, ο/η _____ ή ο/η αδελφός/-ή του/της;	☐ Ο/η _____ σχεδόν πάντα δέχεται περισσότερη προσοχή ☐ Ο/η _____ συχνά δέχεται περισσότερη προσοχή ☐ Τα παιδιά δέχονται την ίδια προσοχή ☐ Ο/η αδελφός/-ή του/της συχνά δέχεται περισσότερη προσοχή ☐ Ο/η αδελφός/-ή του/της σχεδόν πάντα δέχεται περισσότερη προσοχή
19. Πόσο συχνά ο/η _____ βοηθά τον/την αδελφό/-ή του/της με πράγματα που δεν μπορεί να κάνει μόνος/η του/της;	☐ Σχεδόν ποτέ ☐ Σπάνια ☐ Κάποιες φορές ☐ Πολύ συχνά ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΣΥΧΝΑ
20. Πόσο συχνά ο/η αδελφός/-ή του/της βοηθά τον/την _____ σε πράγματα που δεν μπορεί να κάνει μόνος/η του/της;	☐ Σχεδόν ποτέ ☐ Σπάνια ☐ Κάποιες φορές ☐ Πολύ συχνά ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΣΥΧΝΑ
21. Πόσο συχνά ο/η _____ πιέζει τον/την αδελφό/ή του/της να κάνει πράγματα;	☐ Σχεδόν ποτέ ☐ Σπάνια ☐ Κάποιες φορές ☐ Πολύ συχνά ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΣΥΧΝΑ
22. Πόσο συχνά ο/η αδελφός/-ή του/της πιέζει τον/την _____ να κάνει πράγματα;	☐ Σχεδόν ποτέ ☐ Σπάνια ☐ Κάποιες φορές ☐ Πολύ συχνά ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΣΥΧΝΑ

<p>23. Ποιος δέχεται περισσότερη προσοχή από τον μπαμπά, ο/η _____ ή ο/η αδελφός/-ή του/της;</p>	<p>☐ Ο/η αδελφός/-ή του/της σχεδόν πάντα δέχεται περισσότερη προσοχή ☐ Ο/η αδελφός/-ή του/της συχνά δέχεται περισσότερη προσοχή ☐ Τα παιδιά δέχονται το ίδιο ποσοστό προσοχής ☐ Ο/η _____ συχνά δέχεται περισσότερη προσοχή ☐ Ο/η _____ σχεδόν πάντα δέχεται περισσότερη προσοχή</p>
<p>24. Σε ποιο βαθμό ο/η _____ και ο/η αδελφός/-ή του/της αγαπάνε ο ένας τον άλλο;</p>	<p>☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
<p>25. Κάποια αδέρφια παίζουν και ευχαριστιούνται πολύ μεταξύ τους, ενώ άλλα αδέρφια παίζουν και ευχαριστιούνται λιγότερο μεταξύ τους. Σε ποιο βαθμό ο/η _____ και ο/η αδελφός/-ή του/της παίζουν και ευχαριστιούνται μαζί;</p>	<p>☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
<p>26. Σε ποιο βαθμό ο/η _____ και ο/η αδελφός/-ή του/της κάνουν άσχημα πράγματα ο ένας στον άλλο;</p>	<p>☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
<p>27. Σε ποιο βαθμό ο/η _____ και ο/η αδελφός/-ή του/της έχουν κοινά ενδιαφέροντα;</p>	<p>☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
<p>28. Σε ποιο βαθμό ο/η _____ και ο/η αδελφός/-ή του/της μοιράζονται μυστικά και προσωπικά συναισθήματα;</p>	<p>☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
<p>29. Σε ποιο βαθμό ο/η _____ και ο/η αδελφός/-ή του/της συναγωνίζονται ο ένας με τον άλλο;</p>	<p>☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>
<p>30. Σε ποιο βαθμό ο/η _____ εκτιμά τον/την αδελφό/-ή του/της και νοιώθει περήφανος/ή γι' αυτόν/ήν;</p>	<p>☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ</p>

31. Σε ποιο βαθμό ο/η αδελφός/-ή του/της εκτιμά τον/την _____ και νοιώθει περήφανος/ή γι' αυτόν/ήν;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
32. Σε ποιο βαθμό ο/η και ο/η αδελφός/-ή του/της εξαγριώνονται ο ένας με τον άλλο και μαλώνουν μεταξύ τους;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
33. Σε ποιο βαθμό ο/η και ο/η αδελφός/-ή του/της μοιράζονται πράγματα ο ένας με τον άλλο;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
34. Ποιόν ευνοεί συνήθως η μαμά, τον/την _____ ή τον/την αδελφό/-ή του/της;	☐ Ο/η _____ σχεδόν πάντα είναι ευνοημένος/-η ☐ Ο/η _____ συχνά ευνοείται ☐ Κανένα από τα παιδιά δεν ευνοείται ☐ Συχνά ευνοείται ο/η αδελφός/-ή του/της ☐ Σχεδόν πάντα ευνοείται ο/η αδελφός/-ή του/της
35. Σε ποιο βαθμό ο/η διδάσκει στον/στην αδελφό/-ή του/της πράγματα που δεν ξέρει;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
36. Σε ποιο βαθμό ο/η αδελφός/-ή του/της διδάσκει στον/στην _____ πράγματα που δεν ξέρει;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
37. Σε ποιο βαθμό ο/η _____ λέει στον/στην αδελφό/-ή του/της τι να κάνει;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
38. Σε ποιο βαθμό ο/η αδελφός/-ή του/της λέει στον/στην τι να κάνει;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
39. Ποιόν ευνοεί συνήθως ο μπαμπάς, τον/την _____ ή τον/την αδελφό/-ή του/της;	☐ Ο/η αδελφός/-ή του/της σχεδόν πάντα ευνοείται ☐ Ο/η αδελφός/-ή συχνά ευνοείται ☐ Κανένα από τα παιδιά δεν ευνοείται ☐ Συχνά ευνοείται ο/η _____ ☐ Σχεδόν πάντα ευνοείται ο/η _____

40. Σε ποιο βαθμό υπάρχει ένα δυνατό αίσθημα στοργής (αγάπης) ανάμεσα στον/στην _____ και τον/την αδελφό/-ή του/της;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
41. Κάποια παιδιά περνούν πολύ χρόνο με τα αδέρφια τους, ενώ άλλα περνούν λιγότερο χρόνο. Πόσο ελεύθερο χρόνο περνούν μαζί ο/η _____ και ο/η αδελφός/-ή του/της;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
42. Σε ποιο βαθμό ο/η _____ και ο/η αδελφός/-ή του/της πειράζουν ο ένας τον άλλο και καυγαδίζουν με κακούς τρόπους;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
43. Σε ποιο βαθμό μοιάζουν μεταξύ τους ο/η _____ και ο/η αδελφός/-ή του/της;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
44. Σε ποιο βαθμό ο/η _____ και ο/η αδελφός/-ή του/της λένε πράγματα ο ένας στον άλλο που δε θέλουν να ξέρουν οι άλλοι άνθρωποι;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
45. Σε ποιο βαθμό προσπαθούν ο/η _____ και ο/η αδελφός/-ή του/της να κάνουν πράγματα ο ένας καλύτερα από τον άλλο;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
46. Σε ποιο βαθμό ο/η _____ έχει σε μεγάλη υπόληψη τον/την αδελφό/-ή του/της;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
47. Σε ποιο βαθμό έχει ο/η αδελφός/-ή του/της σε μεγάλη υπόληψη τον/την _____;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ
48. Σε ποιο βαθμό ο/η _____ και ο/η αδελφός/-ή του/της διαφωνούν μεταξύ τους;	☐ Σχεδόν καθόλου ☐ Όχι και πολύ ☐ Κάπως ☐ Πολύ ☐ ΕΞΑΙΡΕΤΙΚΑ ΠΟΛΥ

Σας ευχαριστούμε θερμά για το χρόνο και την προσοχή σας!

**Παράρτημα 4: Kidcore, για παιδιά και
Kidcore για εφήβους**

**Κλίμακα για την Αξιολόγηση της Ικανότητας
Χειρισμού Δύσκολων Καταστάσεων-KIDCOPE**

Ον/μο παιδιού: _____ Ομάδα: _____

Κωδικός αριθμός: .....

Πριν την έναρξη του προγράμματος ..... Μετά την έναρξη του προγράμματος .....

ΟΔΗΓΙΕΣ: Με αυτό το ερωτηματολόγιο θέλουμε να δούμε τι κάνουν τα παιδιά που έχουν αδέρφια όπως εσύ. Σε παρακαλούμε να διαβάσεις προσεκτικά την παρακάτω ιστορία και να απαντήσεις στις ερωτήσεις.

Σκέψου ότι είσαι στο σπίτι σου το απόγευμα και θέλεις να διαβάσεις τα μαθήματα σου για την επόμενη μέρα. Ο αδελφός σου έρχεται στο δωμάτιο σου, περπατώντας πέρα δώθε και σφυρίζοντας δυνατά. Το διάβασμα που έχεις για την επόμενη μέρα είναι πολύ και προσπαθείς να συγκεντρωθείς για να τελειώσεις τις ασκήσεις σου. Ο αδελφός σου έρχεται κοντά σου και σου τραβάει τα μαλλιά. Μετά παίρνει τα τετράδια και τα βιβλία σου και τα μουντζουρώνει μπροστά σου.

1. Σε ποιο βαθμό αυτή η κατάσταση σε έχει εκνευρίσει;

Καθόλου   Λίγο   Κάπως   Πολύ   Πάρα πολύ

2. Σε ποιο βαθμό αυτή η κατάσταση σε στενοχωρεί;

Καθόλου   Λίγο   Κάπως   Πολύ   Πάρα πολύ

3. Σε ποιο βαθμό αυτή η κατάσταση σε έχει θυμώσει ή εξαγριώσει;

Καθόλου   Λίγο   Κάπως   Πολύ   Πάρα πολύ

Αν τελείωσες με αυτές τις ερωτήσεις, γύρισε την σελίδα και βάλε σε κύκλο τον τρόπο που εσύ έχεις χρησιμοποιήσει για να λύσεις ένα τέτοιο πρόβλημα.

		Το έκανες αυτό;	Πόσο σε βοήθησε αυτό;		
			ΚΑΘΟΛΟΥ	ΛΙΓΟ	ΠΟΛΥ
1.	Απλά προσπάθησα να το ξεχάσω.	Ναι Όχι	ΚΑΘΟΛΟΥ	ΛΙΓΟ	ΠΟΛΥ
2.	Έκανα κάτι άλλο για να το ξεχάσω, π.χ. είδα τηλεόραση ή έπαιξα με ένα παιχνίδι.	Ναι Όχι	ΚΑΘΟΛΟΥ	ΛΙΓΟ	ΠΟΛΥ
3.	Έμεινα μόνος/η μου.	Ναι Όχι	ΚΑΘΟΛΟΥ	ΛΙΓΟ	ΠΟΛΥ
4.	Δεν μίλησα σε κανέναν για το πρόβλημα.	Ναι Όχι	ΚΑΘΟΛΟΥ	ΛΙΓΟ	ΠΟΛΥ
5.	Προσπάθησα να σκεφτώ τη θετική πλευρά των πραγμάτων.	Ναι Όχι	ΚΑΘΟΛΟΥ	ΛΙΓΟ	ΠΟΛΥ
6.	Κατηγόρησα τον εαυτό μου για το πρόβλημα	Ναι Όχι	ΚΑΘΟΛΟΥ	ΛΙΓΟ	ΠΟΛΥ
7.	Κατηγόρησα κάποιον άλλο για το πρόβλημα.	Ναι Όχι	ΚΑΘΟΛΟΥ	ΛΙΓΟ	ΠΟΛΥ
8.	Προσπάθησα να σκεφτώ λύσεις για να διορθώσω το πρόβλημα.	Ναι Όχι	ΚΑΘΟΛΟΥ	ΛΙΓΟ	ΠΟΛΥ
9.	Προσπάθησα να διορθώσω το πρόβλημα κάνοντας κάτι γι' αυτό ή μιλώντας σε κάποιον.	Ναι Όχι	ΚΑΘΟΛΟΥ	ΛΙΓΟ	ΠΟΛΥ
10.	Φώναζα, ούρλιαζα, ή έκανα σαν τρελός/ή.	Ναι Όχι	ΚΑΘΟΛΟΥ	ΛΙΓΟ	ΠΟΛΥ
11.	Προσπάθησα να ηρεμήσω τον εαυτό μου.	Ναι Όχι	ΚΑΘΟΛΟΥ	ΛΙΓΟ	ΠΟΛΥ
12.	Έκανα την ευχή το πρόβλημα να μην είχε συμβεί ποτέ.	Ναι Όχι	ΚΑΘΟΛΟΥ	ΛΙΓΟ	ΠΟΛΥ
13.	Έκανα την ευχή να μπορούσα να αλλάξω τα πράγματα.	Ναι Όχι	ΚΑΘΟΛΟΥ	ΛΙΓΟ	ΠΟΛΥ
14.	Προσπάθησα να νιώσω καλύτερα περνώντας χρόνο με άλλους, όπως με την οικογένεια μου, με άλλους ενήλικες, ή με τους φίλους μου.	Ναι Όχι	ΚΑΘΟΛΟΥ	ΛΙΓΟ	ΠΟΛΥ
15.	Δεν έκανα τίποτα επειδή το πρόβλημα δεν μπορούσε να διορθωθεί.	Ναι Όχι	ΚΑΘΟΛΟΥ	ΛΙΓΟ	ΠΟΛΥ

**Κλίμακα για την Αξιολόγηση της Ικανότητας
Χειρισμού Δύσκολων Καταστάσεων-KIDCOPE (για εφήβους)**

	Πόσο συχνά το έκανες αυτό;				Πόσο σε βοήθησε;				
	Ποτέ	Μερικές φορές	Πολύ Συχνά	Σχεδόν Πάντα	Καθόλου	Λίγο	Κάπως	Αρκετά	Πάρα πολύ
Άρχισα να σκέφτομαι κάτι άλλο· προσπάθησα να το ξεχάσω, και/ή πήγα να κάνω κάτι άλλο για να το ξεχάσω, όπως να δω τηλεόραση ή έπαιξα με ένα παιχνίδι για να το βγάλω από το μυαλό μου.	0	1	2	3	0	1	2	3	4
Έμεινα μακριά από τους ανθρώπους· κράτησα τα συναισθήματά μου για τον εαυτό μου· και απλά χειρίστηκα την κατάσταση μόνη μου.	0	1	2	3	0	1	2	3	4
Προσπάθησα να δω τη θετική πλευρά των πραγμάτων και/ή συγκεντρώθηκα σε κάτι καλό που θα μπορούσε να προκύψει από αυτή την κατάσταση.	0	1	2	3	0	1	2	3	4
Συνειδητοποίησα πως έβαλα το πρόβλημα στον εαυτό μου και κατηγορήσα τον εαυτό μου γι' αυτό.	0	1	2	3	0	1	2	3	4
Συνειδητοποίησα πως κάποιοι άλλοι προκάλεσαν το πρόβλημα και κατηγορήσα αυτούς	0	1	2	3	0	1	2	3	4

που με έκαναν να το περάσω αυτό.										
Σκέφτηκα τρόπους για να λύσω το πρόβλημα ἔμιλησα με άλλους ανθρώπους για να συλλέξω περισσότερα δεδομένα και πληροφορίες για το πρόβλημα και/ή προσπάθησα να λύσω το πρόβλημα.	0	1	2	3	0	1	2	3	4	
α. Μίλησα για το πώς ένιωθα, φώναξα, ούρλιαξα, ή χτύπησα κάτι.	0	1	2	3	0	1	2	3	4	
β. Προσπάθησα να ηρεμήσω μιλώντας στον εαυτό μου, λέγοντας μία προσευχή, κάνοντας μια βόλτα, ή απλά προσπαθώντας να χαλαρώσω	0	1	2	3	0	1	2	3	4	
Συνέχισα να σκέφτομαι και να εύχομαι πως το πρόβλημα δεν είχε συμβεί και/ή ότι θα μπορούσα να αλλάξω ότι είχε συμβεί.	0	1	2	3	0	1	2	3	4	
Στράφηκα στην οικογένεια μου, στους φίλους μου, ή σε άλλους ενήλικες για να με βοηθήσουν να νιώσω καλύτερα.	0	1	2	3	0	1	2	3	4	

9. Απλά αποδέχθηκα το πρόβλημα επειδή ήξερα πως δε μπορούσα να κάνω τίποτα γι' αυτό.	0	1	2	3	0	1	2	3	4
--	---	---	---	---	---	---	---	---	---

**Παράρτημα 5: Έντυπο Ανατροφodότησης για τα παιδιά
και Έντυπο Ανατροφodότησης για τους
γονείς**

ΕΝΤΥΠΟ ΑΝΑΤΡΟΦΟΔΟΤΗΣΗΣ (για τα Αδέλφια)

Όνομα: _____

Ηλικία: _____

Ημερομηνία: _____

1. Γράψε τι σου άρεσε περισσότερο στην ομάδα που συμμετείχες.

---

2. Γράψε τι δεν σου άρεσε στην ομάδα που συμμετείχες.

---

3. Θα θέλαμε να μας πεις πως ένοιωσες με τις παρακάτω δραστηριότητες της ομάδας:

α/α	Δραστηριότητα	Μου άρεσε ΠΑΡΑ ΠΟΛΥ	Μου άρεσε ΠΟΛΥ	Μου άρεσε ΛΙΓΟ	Δεν μου άρεσε ΚΑΘΟΛΟΥ
1.	Κατασκευές με σκουπιντού	1	2	3	4
2.	Μουσική	1	2	3	4
3.	Κατασκευές με χάντρες	1	2	3	4
4.	Κολάζ με θέμα τα αδέρφια μας	1	2	3	4
5.	Ζωγραφική με θέμα τα αδέρφια μας	1	2	3	4
6.	Συζήτηση για τα αδέρφια μας	1	2	3	4
7.	Κινητικά παιχνίδια (π.χ. το Αυτό, τυφλόμυγα, ψείρες)	1	2	3	4
8.	Φαγητό	1	2	3	4

4. Υπάρχει κάτι που περίμενες ότι θα κάναμε στην ομάδα και δεν έγινε;

---

5. Υπάρχει κάτι που θα ήθελες να συζητήσεις με τα υπόλοιπα παιδιά της ομάδας και δεν το συζητήσαμε;

---

6. Γράψε κάποιες ιδέες που έχεις ώστε αυτές οι ομάδες να γίνουν καλύτερες και για άλλα παιδιά που έχουν αδέρφια με αυτισμό.

---

7. Πιστεύεις πως και άλλα παιδιά που έχουν αδέρφια με αυτισμό θα ήθελαν να συμμετέχουν σε μια τέτοια ομάδα όπως εσύ;

ΝΑΙ   ΟΧΙ   ΓΙΑΤΙ;

---

8. Γράψε μας πως σκέφτεσαι για τον αδελφό σου τώρα που τελείωσες την ομάδα.

ΕΝΤΥΠΟ ΑΝΑΤΡΟΦΟΔΟΤΗΣΗΣ (για τους Γονείς)

Παρακαλούμε αφιερώστε λίγο χρόνο για να απαντήσετε με ειλικρίνεια σε ΟΛΕΣ τις ερωτήσεις που αφορούν την συμμετοχή του παιδιού σας στις συναντήσεις της ομάδας με τα αδέρφια.

Όνοματεπώνυμο: _____

Ημερομηνία: _____

Στην κλίμακα που ακολουθεί σημειώστε πόσο ικανοποιημένος/η νοιώθετε για κάθε στοιχείο της ομάδας.

1 = πολύ απογοητευμένος/η

2 = απογοητευμένος/η

3 = ουδέτερο συναίσθημα

4 = ικανοποιημένος/η

5 = πολύ ικανοποιημένος/η

Αν δεν έχετε άποψη, κυκλώστε το ΚΑ (= καμία απάντηση).

1.	Ωρα έναρξης και λήξης των συναντήσεων	1	2	3	4	5	ΚΑ
2.	Διάρκεια των συναντήσεων						
2.	Χώρος συναντήσεων	1	2	3	4	5	ΚΑ
3.	Αριθμός συναντήσεων	1	2	3	4	5	ΚΑ
4.	Αριθμός των μελών της ομάδας	1	2	3	4	5	ΚΑ
5.	Επικοινωνία με την Συντονίστρια της ομάδας	1	2	3	4	5	ΚΑ
6.	Δραστηριότητες της ομάδας	1	2	3	4	5	ΚΑ
7.	Σε ποιο βαθμό πιστεύετε ότι η συμμετοχή του παιδιού σας στην ομάδα επηρέασε τις γνώσεις που έχει για τον αυτισμό;	1	2	3	4	5	ΚΑ
8.	Σε ποιο βαθμό πιστεύετε ότι η συμμετοχή του παιδιού σας στην ομάδα επηρέασε τα συναισθήματα του απέναντι στον αδερφό του/της;	1	2	3	4	5	ΚΑ
9.	Σε ποιο βαθμό πιστεύετε ότι η συμμετοχή του παιδιού σας στην ομάδα επηρέασε την εικόνα που έχει για τον εαυτό του;	1	2	3	4	5	ΚΑ

10. Σας έχει μιλήσει το παιδί σας για ό,τι συνέβαινε στις συναντήσεις της ομάδας;
Ναι Όχι

Σχόλια: _____
_____
_____

11. Σας είχε εκφράσει το παιδί σας την ευχαρίστηση του από την συμμετοχή του στην ομάδα; Ναι Όχι

Σχόλια: _____
_____
_____

12. Υπήρχε κάποια ιδιαίτερη δραστηριότητα που το παιδί σας έδειχνε ότι τον/την ευχαριστούσε ιδιαίτερα; Ναι Όχι

Σχόλια: _____
_____
_____

13. Έδειξε το παιδί σας αναστάτωση μετά από κάποια συνάντηση; Ναι
Όχι

Σχόλια: _____
_____
_____

14. Τι πιστεύετε ότι αποκόμισε το παιδί σας από την συμμετοχή του σε αυτή την ομάδα;

Σχόλια: _____
_____
_____

15. Υπάρχει κάτι που θα έπρεπε να λάβουμε υπόψη μας για την οργάνωση και την εφαρμογή ενός άλλου προγράμματος για τα παιδιά που έχουν αδέρφια με αυτισμό;
Ναι Όχι

Σχόλια: _____
_____
_____

Σας ευχαριστούμε θερμά για το χρόνο και τη θετική σας ανταπόκριση.

**Παράρτημα 6: Θεματική Οργάνωση και Υλικά
του προγράμματος**

Θεματική Οργάνωση του προγράμματος

Αριθμός Συνάντησης	Στόχος Συνάντησης	Δραστηριότητες
1 ^η	Γνωριμία μεταξύ των μελών της ομάδας	<ul style="list-style-type: none"> * Δραστηριότητα συζήτησης για γνωριμία * Παιχνίδι γνωριμίας παιδιών * 2 δραστηριότητες ζωγραφικής-κολλάζ
2 ^η	Γνωριμία με τα αδέρφια των άλλων παιδιών-ανταλλαγή εμπειριών από τη ζωή με τα αδέρφια με αυτισμό	<ul style="list-style-type: none"> * Συζήτηση για γνωριμία * Συζήτηση για τον ελεύθερο χρόνο με το αδελφάκι * 2 Κινητικά παιχνίδια * Ζωγραφιά ή κολλάζ για το αδελφάκι * Δραματοποίηση ιστοριών με αδελφό
3 ^η	Επιθυμίες-σχέδια για την ομάδα Ανταλλαγή πληροφοριών για τα αδέρφια με αυτισμό	<ul style="list-style-type: none"> * 2 δραστηριότητες για συζήτηση σχετικά με την ομάδα * Παιχνίδι σχετικό με το αδελφάκι με αυτισμό * Ζωγραφιά για το αδελφάκι * Συζήτηση για το αδελφάκι * Κινητικό παιχνίδι
4 ^η	Ανακάλυψη ομοιοτήτων και διαφορών μεταξύ των δυο αδελφών καθώς και ανάμεσα στα 5 αδέρφια με αυτισμό	<ul style="list-style-type: none"> * Κινητικό παιχνίδι και συζήτηση για τα παιδιά της ομάδας * Δραστηριότητα συζήτησης για το αδελφάκι * 2 Κινητικά παιχνίδια
5 ^η	Συναισθήματα για τα αδέρφια με αυτισμό-Ελεύθερος χρόνος με το αδελφάκι	<ul style="list-style-type: none"> * Συζήτηση * Ζωγραφική σχετικά με το αδελφάκι * Συζήτηση για το αδελφάκι * Δραματοποίηση για το αδελφάκι * Κινητικό παιχνίδι * Χειροτεχνία για τα μέλη της ομάδας
6 ^η	Ενεργητική Ακρόαση-Επιθυμίες για το μέλλον του αδελφού με αυτισμό	<ul style="list-style-type: none"> * Συζήτηση για την ομάδα * Συζήτηση για το αδελφάκι * Ζωγραφική για τα παιδιά κ τα αδέρφια τους * 2 Κινητικά παιχνίδια
7 ^η	Ανταλλαγή εμπειριών και συναισθημάτων για το αδελφάκι Απορίες σχετικές με το αδελφάκι	<ul style="list-style-type: none"> * Κινητικό παιχνίδι * 2 δραστηριότητες συζήτησης για το αδελφάκι * Παιχνίδι κ συζήτηση για το αδελφάκι

8 ^η	Γνώσεις για τον αδελφό με αυτισμό Συναισθήματα για τον αδελφό	* 2 Κινητικά παιχνίδια * 3 Δραστηριότητες συζήτησης σχετικά με το αδελφάκι * Ζωγραφική για το αδελφάκι
9 ^η	Γνώσεις, απορίες για τα αδέλφια με αυτισμό Επιθυμίες για το μέλλον του παιδιού με αυτισμό	* 3 Δραστηριότητες με συζήτηση για τα αδέλφια με αυτισμό * Ζωγραφική σχετικά με το αδελφάκι * 2 Κινητικά παιχνίδια
10 ^η	Κλείσιμο ομάδας Γνώσεις και απορίες-συναισθήματα για τα αδέλφια με αυτισμό	* 2 Κινητικά παιχνίδια * Συζήτηση σχετικά με τα μέλη της ομάδας * 2 Δραστηριότητες-παιχνίδια συζήτησης για το αδελφάκι * Δραματοποίηση για το αδελφάκι * Συζήτηση σχετικά με την ομάδα

Υλικά που χρησιμοποιήθηκαν στο πρόγραμμα

Είδος Δραστηριότητας	Υλικά
Χρόνος προσέλευσης ή διάλειμμα	<ul style="list-style-type: none"> *Κασετόφωνο *Περιοδικά *Πλαστελίνη *Σφηνοτουβλάκια * Σκούμπιντου-πολύχρωμα κορδόνια για πλεξούδες * Χάντρες
Συζήτηση	<ul style="list-style-type: none"> *Φάκελοι χρωματιστοί *Κόλλες Α4 *Μαρκαδόροι *Στυλό πολύχρωμα *Λούτρινη μπάλα *Καλαθάκι *Φωτογραφίες των παιδιών και των αδελφών τους *Ο τροχός των συναισθημάτων
Ζωγραφική- Χειροτεχνία-Κολλάζ	<ul style="list-style-type: none"> *Λευκά χαρτόνια Α3 *Μαρκαδόροι *Περιοδικά- διαφημιστικά φυλλάδια *Ψαλίδια *Κόλλες *Καβαλέτο *Μεγάλο ρολό χαρτόνι *Πινέλα
Κινητικές δραστηριότητες-κινητικά παιχνίδια	<ul style="list-style-type: none"> *Μπάλα *Χρωματιστές υφασμάτινες κορδέλες *Μπάλα νήματος

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000091033